

SAHİBKARLIĞA VƏ BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA YARDIM FONDU

Manatın devalvasiyasının biznesə mənfi təsirinin azaldılmasında dövlət siyasəti

Samir Əliyev

BAKI - 2017

Mündəricat

1. Giriş	3
2. Devalvasiyanın makroiqtisadi dayanıqlığa təsiri	5
3. Milli valyutanın ucuzlaşmasının (devalvasiyanın) biznesə təsiri	16
4. Devalvasiyanın sahibkarlığa təsirinin azaldılması üçün dövlətin dəstəyinin əsas istiqamətləri	28
5. Devalvasiyanın biznesə təsirinin yaratdığı risklər	37
6. Böhran şəraitində müxtəlif ölkələrdə KOS-lara dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri	45
7. Nəticə və təklif	50
8. Sahibkarlar arasında aparılmış sorğunun təhlil	54

GİRİŞ

2008-ci ildə ABŞ ipoteka bazarından start götürən qlobal maliyyə böhranı Avropa ölkələri də daxil olmaqla bütün ölkələri vurdu. ABŞ maliyyə bazarında yaranmış köpüyün partlaması Avropa Birliyinin, Yaponiyanın, Çinin bazarlarını çalxaladı. Dünya bazarlarında neftin ucuzlaşması isə Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan kimi neft ixracatçılarının makroiqtisadi sabitliyini risk altına atdı. Həmin dövrdə bir sıra ölkələr milli valyutasını ucuzlaşdırsa da Azərbaycan öz valyutasını qorumaq siyasətini yürütdü və bunun üçün valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini sərf etməli oldu. Qlobal böhran başlayan dövrdə - 2008-ci ilin sonuna Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatı 6,1 milyard dollar olduğu halda 2009-cu ilin sonuna 5.2 milyard dollara qədər azalmışdı. Hətta 2009-cu ilin ortasına 4,7 milyard dollara qədər azalma qeydə alınmışdı. Sonradan dünya bazarlarında neftin qiymətinin itirdiyi mövqeləri bərpası neft ixracatçısı olan ölkələrin iqtisadi çətinliyini aradan qaldırdı. Ancaq ABŞ, Avropa, Yaponiya kimi ölkələr bir müddət mübarizə aparmalı oldular.

2014-cü ilin sonuna doğru dünya bazarlarında neftin yenidən dəyər itirməsi bu dəfə böhranın hədəfini konkretləşdirdi. Brent markalı neftin qiyməti 2014-cü ilin ikinci yarısında təxminən 2 dəfə azalaraq bir barel üçün 115 dollardan 56 dollara qədər ucuzlaşdı. Sonrakı aylarda neftin qiyməti hətta 29 dollara qədər endi. İqtisadiyyatı neftdən asılı olan ölkələr neft gəlirlərinin azalması fonunda iqtisadi böhran mərhələsinə qədəm qoydular. Əvvəlcə milli valyutalarını və makroiqtisadi sabitliyi qorumaq üçün valyuta ehtiyatlarını sərf etdilər, sonra isə valyuta ehtiyatlarının qorumaq üçün milli valyutalarını ucuzlaşdırmalı oldular. Qlobal maliyyə böhranın milli valyutaları qoruyan Azərbaycan hökuməti neftin ucuzlaşması fonunda 2 dəfə kəskin devalvasiyaya getməli oldu. 2015-ci ildə milli valyutanın məzənnəsi 50% ucuzlaşaraq 1 manat üçün 1.28 dollardan 0,65 dollara qədər düşdü. Sonrakı dövrdə manatın yumşaq ucuzlaşması davam etdirildi. Hazırda 1 manatın rəsmi məzənnəsi 0,53 dollara bərabərdir.

Devalvasiya ilk növbədə bank sektoruna zərbə vurdu. Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların təxminən 1/3-i, bank olmayan kredit təşkilatlarının 8,3%-i bağlanaraq bazarı tərk etdi. Bank sektoru sürətli dollarlaşdı. Bütün bunlar ölkədə sahibkarlığa mənfi təsir göstərdi. Əhalinin gəlirlərinin azalması səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin zəfləməsi, manatın dəyərsizləşməsi nəticəsində qiymətlərin bahalaşması mal və xidmətlərə tələbatı kəskin azaltdı. Bütün bunlar sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinə mənfi təsir göstərdi. Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında aparılmış sorğunun nəticələri göstərdi ki, respondentlərin 80%-dən çoxunun orta aylıq dövriyyəsi azalıb, 72,6%-ində isə işçi ixtisarı gedib.

Neftin ucuzlaşmasının təsiri olaraq ÜDM artımının tempi 2012-ci ildə 2.2% olduğu halda 2016-cı ildə 4%-ə yaxın azalma qeydə alınıb. Bu müddətdə inflyasiya təzyiqi

yüksələrək ikirəqəmli səviyyədə olub. 2012-2014-cü illərdə orta illik inflyasiya 1.1-2.4% intervalında olduğu halda, 2016-cı ildə 12.4%-ə yüksəlib. Mərkəzi Bank inflyasiyanın cilovlanması və milli valyutaya təzyiği azaltmaq məqsədilə iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli azaldıb. Devalvasiyadan öncə monetizasiya səviyyəsi 25.2-29.4% intervalında olduğu halda 2015-2016-cı illərdə 16-17%-ə düşüb.

Dollarlaşma prosesi ona gətirib çıxarıb ki, 2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 53,8%-ə yüksəldi. Depozitlərin dollarlaşması 2016-cı ilin sonuna 75,6%-ə qədər yüksəlib.

Milli valyutanın ucuzlaşması, iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə dollarlaşması, pul təminatı səviyyəsinin aşağı düşməsi sahibkarlıq subyektləri üçün bir sıra problemlər yaratdı. Bunu aparılmış sorğu və müsahibələrin nəticələri, statistik məlumatların təhlili də göstərir. Mallara və xidmətlərə tələbatın azalması nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyələri kəskin azaldı. Nəticədə sahibkarlıq subyektlərinin gəlirləri azaldı, zərəri isə artmağa başladı. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini dayandırması hallarının artması müşahidə edildi. Məsələn, 2015-ci ildə sənaye müəssisələrinin sayı 29.1%, *tikinti* şirkətlərinin sayı isə 5,5% azalıb. Bütün bunlar şirkətlərdə işçilərin ixtisarına gətirib çıxarıb. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, muzzla işləyən işçilərin sayı 2015-ci ildə 1.13% azalıb.

Sahibkarlıq subyektlərinin kreditə çıxışının məhdudlaşması da müşahidə edilib. Həm milli, həm də xarici valyuta üzrə kredit qoyuluşunun azalması baş verib. Devalvasiya gözləntisi bankları milli valyuta üzrə kreditləşməni məhdudlaşdırmağa vadar edib. Devalvasiya xarici valyutada olan kreditlərin geri qaytarılmasını çətinləşib. Nəticədə şirkətlərin bəziləri bankların girovuna çevrilib. Bəziləri kreditsiz qalıb, bəziləri qaytara bilmədiyi kreditə görə əmlakını satışa çıxartmalı olub.

Devalvasiyanın təsiri olaraq 13 bankın bağlanması, bəzi bankların isə likvidlik probleminin olması sahibkarlıq subyektlərinin banklardakı vəsaitləri üzərində sərəncam vermək imkanını məhdudlaşdırıb. Xarici valyutaların məzənnəsinin qeyri-sabitliyi və valyuta bazarında dövrü olaraq müşahidə edilən dollar qıtlığı idxalatçı şirkətlərin imkanlarını pisləşdirir.

Müxtəlif ölkələrdə böhran dövründə hökumət əsas diqqəti iqtisadi aktivliyin artırılmasına, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönəldir. Bunun üçün müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirirlər, sahibkarlara vergi güzəşti, ucuz maliyyə resursu təklif edirlər, müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etməklə şirkətlərin zərərli aktivlərini sağlamladırlar.

Azərbaycanda devalvasiyadan sonra sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün dövlət bir sıra addımlar atıb. Bira qanunsuz yoxlamaların dayandırılmasından tutmuş lisenziyalaşdırma prosedurlarının və idxal prosedurlarının sadələşdirilməsi, vergi amnistiyasının və güzəştinin tətbiqinə, ixrac potensialının atırılmasına qədər olan məsələlər daxildir.

Devalvasiyanın makroiqtisadi dayanıqlığa təsiri

2008-ci ilin sonu qlobal maliyyə böhranı baş verəndə dünya bazarlarında neftin ucuzlaşması baş vermişdi. Həmin dövrdə ucuzlaşmanın uzumüddətli olmaması və neftin yenidən bahalaşması neft ölkələrinin itkilərini qısa müddətdə bərpa etdi. Yeni əsrin ikinci onilliyində - 2014-ci ilin sonlarına doğru dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin növbəti dəfə ucuzlaşması iqtisadiyyatı neft gəlirlərindən asılı olan dövlətləri yenidən ağır duruma saldı. Ancaq qlobal böhrandan fərqli olaraq bu dəfəki ucuzlaşmanı yaradan səbəb hansısa iqtisadi böhran yox, fundamental səbəbdir. Neft hasilatının artması və eyni zamanda neft idxalını azalması bazarda neft artıqlığı yaratdı və bu da qiymətləri kəskin ucuzlaşdırdı. Brent markalı neftin qiyməti 2014-cü ilin iyun ayında bir barel üçün təxminən 115 dollar olduğu halda həmin ilin sonuna 2 dəfə azalaraq 56 dollara qədər ucuzlaşdı. Ucuzlaşma prosesi növbəti aylarda da davam etdi və neftin qiyməti 2016-cı ilin əvvəlinə 29 dollara qədər endi¹. Neftin qısa müddətdə bu səviyyədə ucuzlaşması digər neft ölkələri kimi Azərbaycan iqtisadiyyatına da narahatçılıqlar yaratdı. İki ildən çox müddətdir ki, Azərbaycan vaxtından əvvəl və hazırlıqsız post neft dövrünə qədəm qoyub. Bu dövrdə makroiqtisadi sabitlik bir neçə dəfə çətin sınaqla üzləşib. Milli valyuta dəyərini itirib, maliyyə sektoru böhranlı vəziyyətə düşüb, iqtisadiyyat isə kiçilməkdə davam edib.

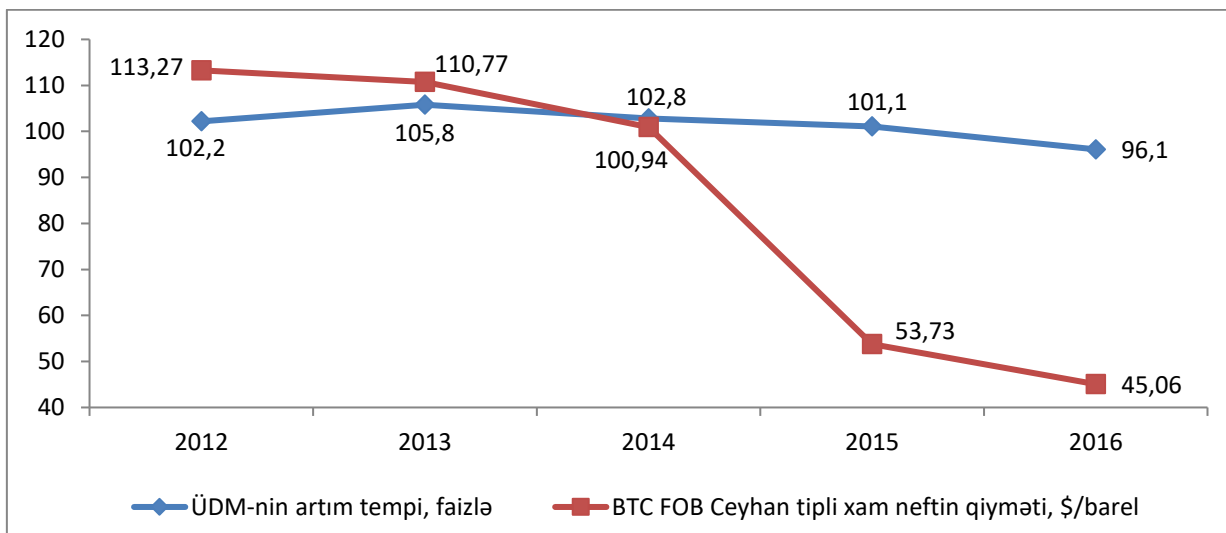
2014-ci ilin sonlarına doğru neft gəlirlərinin azalması milli valyutaya təzyiqli artırdı. Bir tərəfdən ölkəyə valyuta mədaxlinin kəskin azalması, digər tərəfdən ölkədən valyuta çıxışını artması xarici valyuta olan ABŞ dollarına tələbatı kəskin artırdı. Mərkəzi Bank maliyyə sektorunda sabitliyi əsas götürərək manatın məzənnəsini qorumaq üçün valyuta ehtiyatlarını xərcləməli oldu. Valyuta ehtiyatının sürətlə azalması hökuməti iki dəfə kəskin devalvasiyaya getməyə məcbur etdi. İlk devalvasiya 21 fevral 2015-ci il tarixdə baş verdi. Həmin vaxtı manat ABŞ dollarına və digər valyutalara münasibətdə dəyərini 25,8% itirdi. ABŞ dollarının manat qarşı rəsmi məzənnəsi 0,78 qəpikdən 1,05 manata qədər bahalaşdı. Həmin ilin 21 dekabr tarixində Mərkəzi Bank manatın üzən məzənnəyə keçidini elan edərək ikinci kəskin devalvasiyaya getdi. Bu dəfə manat dollar qarşısında 31,6% dəyər itirərək 1 ABŞ dolları üçün 95 qəpikdən 65 qəpiyə qədər ucuzlaşdı. Ümumilikdə 2 kəskin devalvasiya nəticəsində manat dollar qarşısında dəyərini 49% itirdi. İlk devalvasiyaya qədər Mərkəzi Bankın ehtiyatları 15,2 milyard dollardan (31.07.2014 tarixə) 11 milyard dollara (28.02.2015) qədər azaldı. Devalvasiya ehtiyatları qoruya bilmədi, azalma davam etdi. İkinci devalvasiya baş verəndə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatı 5 milyard dollara qədər azalmışdı.

Milli valyutanın devalvasiya həm real sektora, həm də maliyyə sektoruna mənfi təsir göstərdi. Bu isə ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin pozulması riskini artırdı.

---

¹ Bloomberg portalı. <https://www.bloomberg.com/quote/CO1:COM>

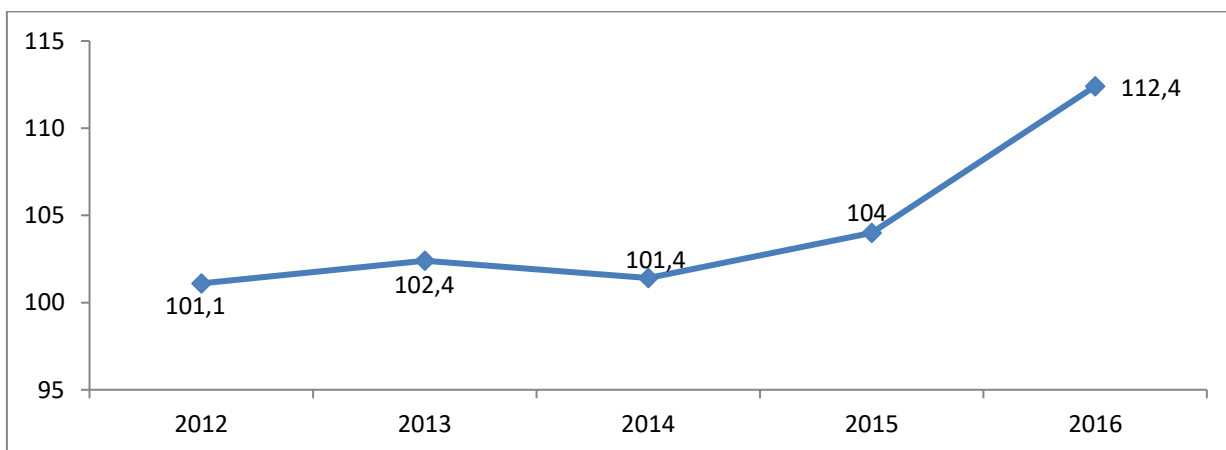
Neftin dünya bazar qiymətlərinin 100-115 dollar ətrafında qərarlaşdığı 2012-2014-cü illərdə nisbətən yüksək ÜDM artımı müşahidə edilsə də, neftin orta illik qiymətinin 45-55 dollar intervalında olduğu son 2 ildə ÜDM-nin artım tempi tamamilə zəifləyib və sonra azalma ilə əvəzlənib. (Qrafik 1.1.)

Qrafik 1.1. 2012-2016-cı illərdə dünya bazarlarında BTC FOB Ceyhan tipli xam neftin qiyməti ilə ÜDM-nin artım tempinin dəyişməsi dinamikası

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi və SOCAR

Devalvasiyadan öncəki 3 il ərzində ÜDM artımının ən aşağı səviyyəsi 2012-ci ildə (2.2%), ən yüksək səviyyəsi 2013-cü ildə (5.8%) qeydə alınıb. Neftin qiymətinin kəskin azaldığı 2015-ci ildə ÜDM-nin artım tempi zəifləyərək 1.1% təşkil etmiş, 2016-cı ildə isə 4%-ə yaxın azalma qeydə alınıb. (Qrafik 1-1)

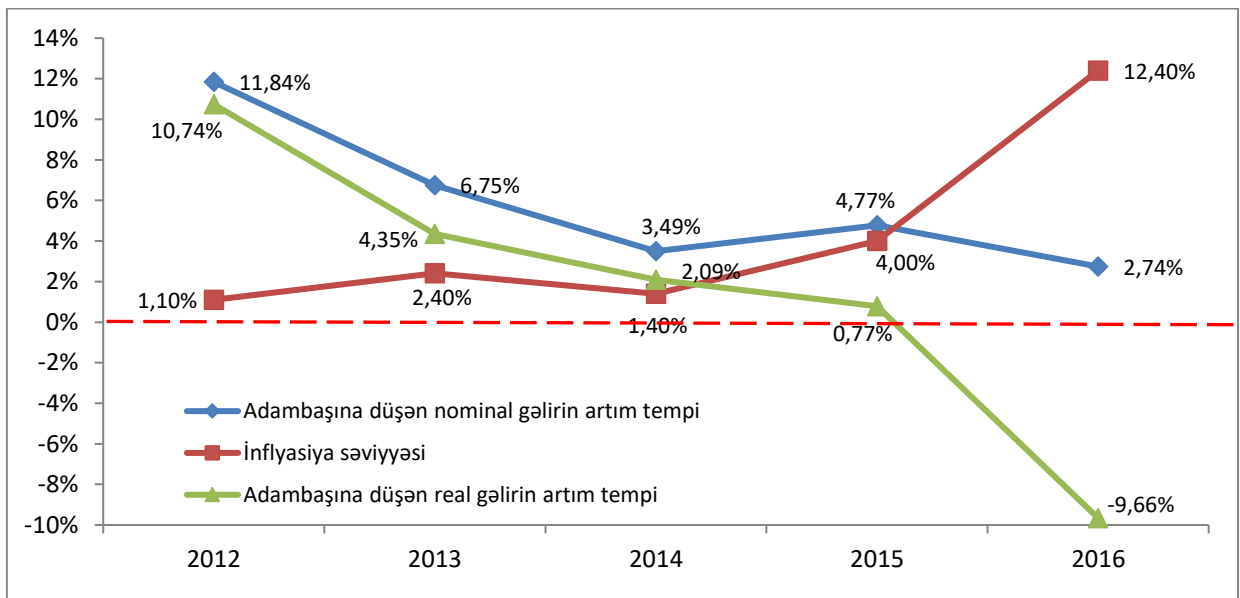
Qrafik 1.2. 2012-2016-cı illərdə inflyasiyanın dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən %-lə

Milli valyutanın ucuzlaşması idxaldan asılı olan ölkə iqtisadiyyatını yüksək inflyasiya idxalına məruz qoydu. 2012-2014-cü illərdə inflyasiya tempi də kifayət qədər aşağı olsa da, 2015-ci ildən başlayaraq inflyasiya təzyiqi artdı və ikirəqəmli inflyasiyanın yaranmasına səbəb oldu. Məlumat üçün qeyd etməyə dəyər ki, 1996-cı ildən sonra

Azərbaycan iqtisadiyyatında ikirəqəmli inflyasiya yalnız 2007 və 2008-ci illərdə (müvafiq olaraq 16.7% və 20%) qeydə alınıb.

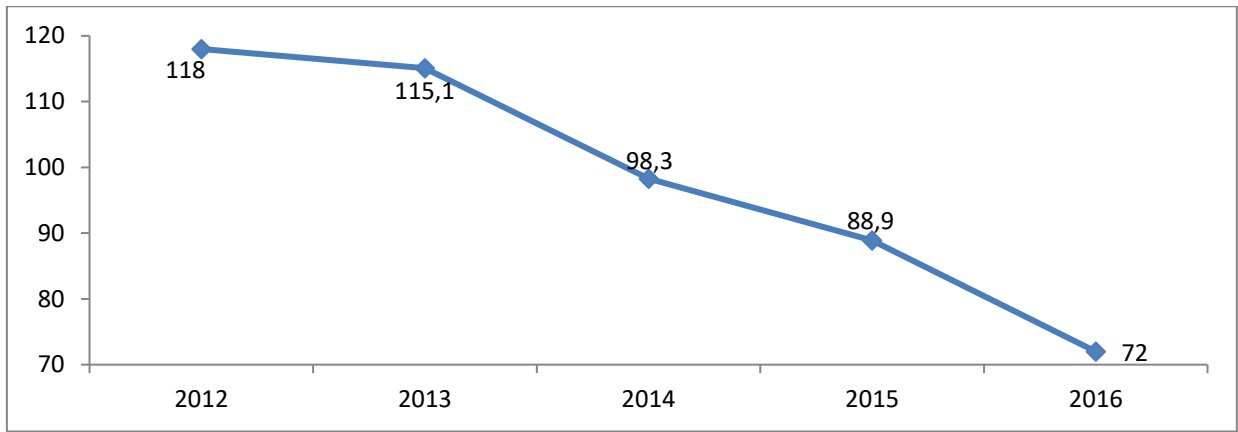
Rəsmi statistik məlumatlardan görüldüyü kimi, 2012-2014-cü illərdə orta illik inflyasiya 1.1-2.4% intervalında olduğu halda, 2015-ci ildə 4%-ə, 2016-cı ildə isə 12.4%-ə yüksəlib. (Qrafik 1.2.)

İnflyasiya səviyyəsinin artması əhalinin sosial vəziyyətinin gərginləşməsinə, onların real gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarıb. Bir tərəfdən qiymətlərin bahalaşması fonunda əhalinin xərclərinin artması, digər tərəfdən də iqtisadi aktivliyin azalması əhalinin gəlirlərinin azalmasına təsir edib. Ümumilikdə nominal gəlirlər artsa da inflyasiya səviyyəsinin yüksək olması əhalinin real gəlirlərini üstələyib. 2012-ci ildə nominal gəlirlərin artım tempi 11,84% olduğu halda 2016-cı ildə 2,74%-ə qədər azalmışdı. Əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri isə 2012-ci ildəki 10,74%-lik artımdan 2016-cı ildəki 10%-lik azalma ilə əvəz olunub. (Qrafik 1.3.)

Qrafik 1.3. 2012-2016-cı illərdə əhalinin nominal və real gəlirlərinin dəyişməsi

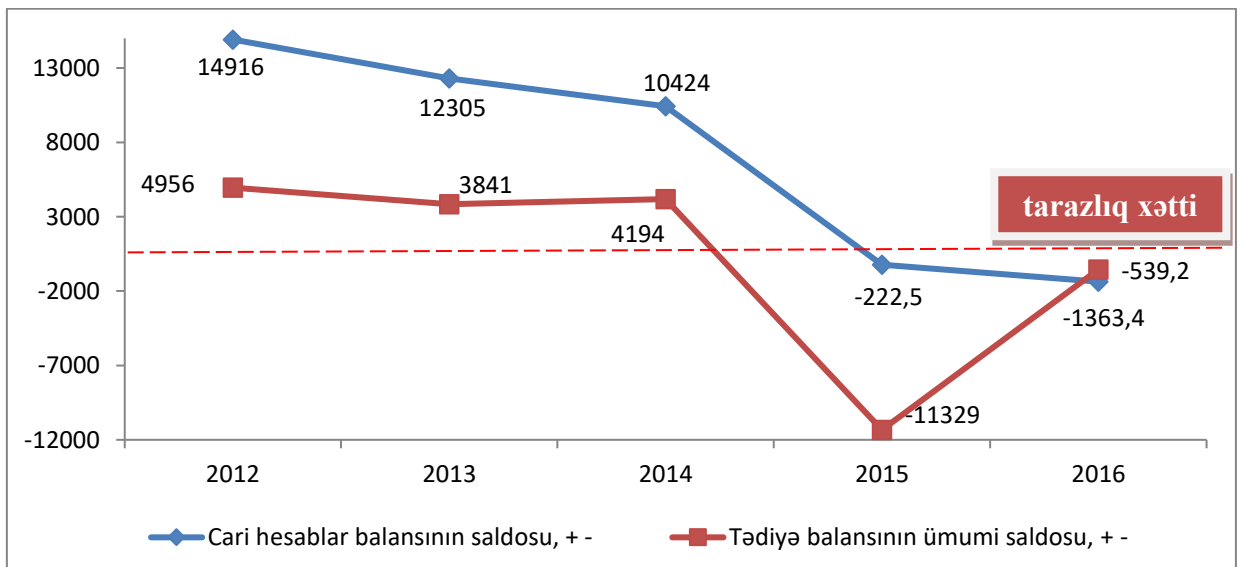
Makroiqtisadi sabitliyin təminatçılardan olan investisiyaların da artımında mənfi tendensiya müşahidə edilib. Xüsusilə də 2012-2013-cü illərdə əsas kapitalla investisiyaların artım tempi kifayət qədər yüksək olub. Devalvasiyadan öncəki 2 il ərzində - 2012-2013-cü illərdə əsas kapitalla investisiyaların orta illik artım tempi 15-18% intervalında olsa da, 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq azalma (1.8%) qeydə alınıb. Bu azalma sonrakı 2 il ərzində də davam edib. Belə ki, 2015-ci ildə qeyd olunan göstərici 11.1%, 2016-cı ildə isə 28% azalıb. (Qrafik 1.4)

Qrafik 1.4. 2012-2016-cı illərdə əsas kapitalla investisiyaların dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən %-lə

Neft gəlirlərinin azalması fonunda, ölkədən kapital axınının artması makroiqtisadi sabitliyin əsas indikatoru olan tədiyyə balansında tarazlığın mənfiyə doğru dəyişməsinə səbəb oldu.

2012-2014-cü illərdə istər cari hesablar üzrə, istərsə də tədiyyə balansının ümumi saldosunda profisit yaranıb. 2012-ci ildə cari hesablar üzrə 14916 milyon USD, tədiyyə balansının ümumi yekununda 4956 milyon USD, 2013-ci ildə cari hesablar üzrə 12305 mln. USD, tədiyyə balansının ümumi yekununda 3841 milyon USD, 2014-cü ildə cari hesablar üzrə 10424 milyon USD, tədiyyə balansının ümumi yekununda 4194 milyon USD profsit yaranıb. (Qrafik 1.5)

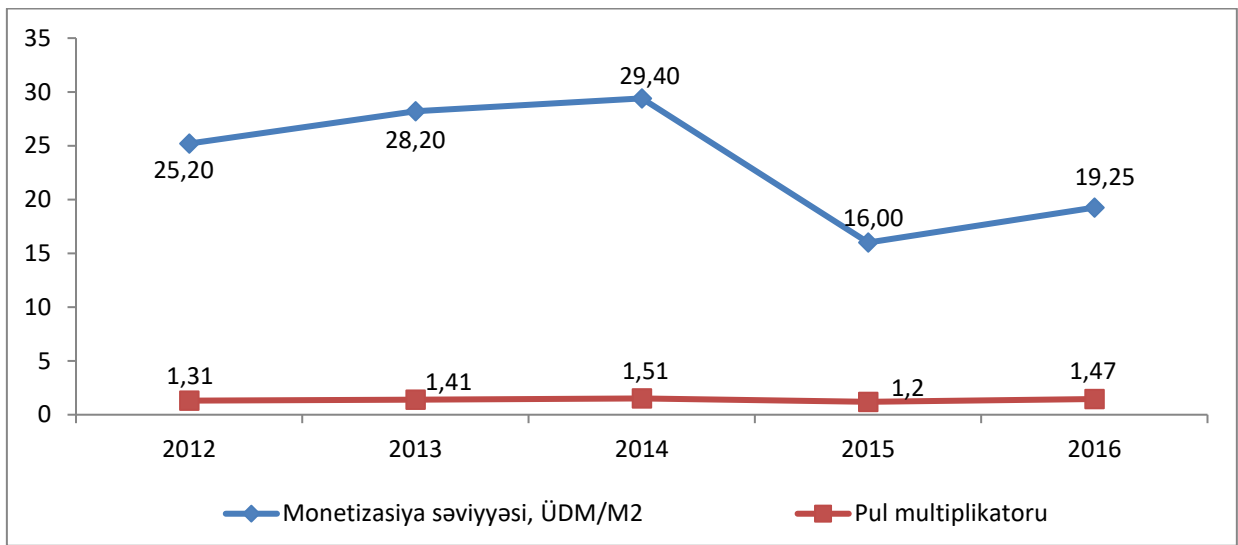
Qrafik 1.5. Tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, 2012-2016-cı illərdə, mln. ABŞ dolları

Məhz ödəmə balansını üzrə bu cür əlverişli göstəricilərin olduğu şəraitdə məzənnə sabitliyini qorumaq nə dərəcədə asan olmuşdusa, 2015-ci ildə tədiyyə balansının ümumi saldosunda 11329 milyon USD kəsirin yaranması ilə milli valyuta il ərzində 2 dəfə dəyərdən düşməsi baş verdi. 2016-cı ildə ödəmə balansının göstəriciləri nisbətən yaxşılaşsa da, yenə də tədiyyə balansının ümumi saldosunda 539,20 milyon USD, cari

hesablar balansında 1363,4 milyon USD kəsir yaranıb. Belə vəziyyətdə Mərkəzi Bank manatın sabitliyini təmin etmək mümkün qədər valyuta ehtiyatlarını qorumağa çalışıb və nəticədə 2016-cı ilin ikinci yarısında manat yenidən 20%-dək ucuzlaşmaya məruz qalıb. (**Qrafik 1.5**)

Makroiqtisadi şəraitdə baş verən dəyişikliklərin əsas təsir istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsinin kəskin azalması olmuşdur. 2015-2016-cı illərdə iqtisadiyyatın staqflyasiya riskinin yüksək olmasına, iqtisadi fəallığın kəskin azalmasına, iqtisadi artımın azalma ilə əvəzlənməsinə baxmayaraq Mərkəzi Bank iqtisadiyyatı yüksək inflyasiyadan sığortalamaq üçün sərt-pul kredit siyasətinə keçidə, bu siyasət çərçivəsində uçot dərəcəsini kəskin artırmaqla yanaşı iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsini aşağı salmağa nail oldu.

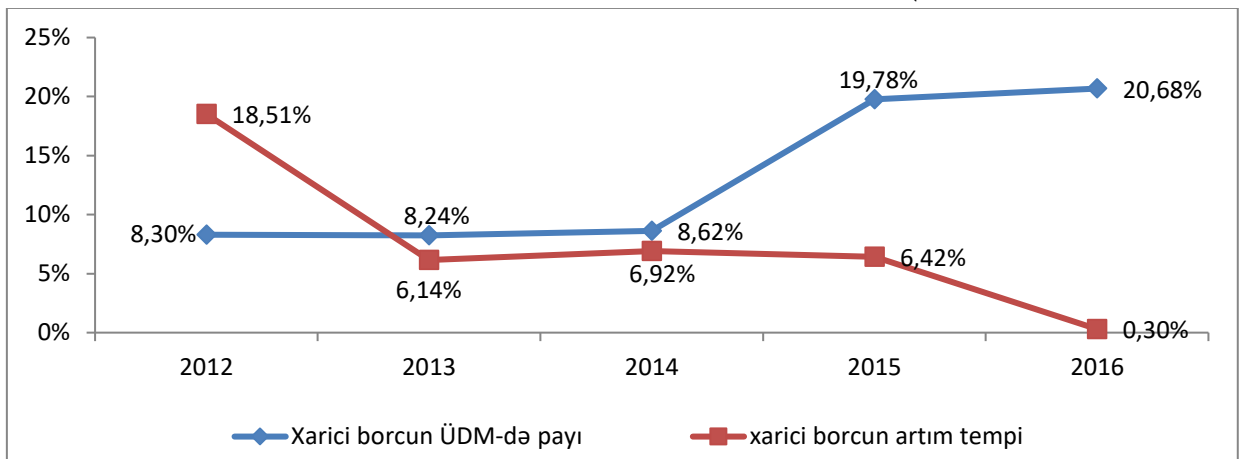
Qrafik 1.6. 2012-2016-cı illərdə manatla geniş pul kütləsinin ÜDM-də payı (%-lə) və pul multiplikatorunun səviyyəsi

1.6-cı Qrafikdən göründüyü kimi iqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi (M2 pul aqreqatının ÜDM-ə nisbəti) devalvasiyadan öncə 25.2-29.4% intervalında qərarlaşdığı halda, neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşdığı və sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirildiyi son 2 ildə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşüb². 2015-ci ildə iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı 16%, 2016-cı ildə isə 19.3% təşkil edib. Qeyd etməyə dəyər ki, hazırda dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi 45-50%-dən az deyil, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə isə hətta 100%-dən yüksəkdir. Monetizasiya səviyyəsinin aşağı düşməsi biznesin pul resurslarına çıxışının məhdudlaşmasını göstərən indikatorudur. Hökumətlər xüsusilə böhran dövründə iqtisadi aktivliyi təmin etmək üçün pul təminatını artırmaq siyasəti yürüdürlər.

² M2 pul aqreqatının dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin, manatla müddətli və müddətsiz depozitlərin cəmindən ibarətdir.

Diqqətçəkən məqam odur ki, M2 pul göstəricisinin həcmi 2014-cü ildəki ən yüksək həddən – 17.4 mlrd. manatdan 2015-ci ildə 8.7 mlrd. manat, 2016-cı ilin ikinci yarısından sonra isə 10 mlrd. manat ətrafında sabitləşdirilməsinə baxmayaraq ölkədə ikerəqəmli inflyasiyanın qarşısını almaq mümkün olmayıb. Bunun əsas səbəbi ölkədə real sektorun zəif inkişaf etməsi, istehlak bazarının idxaldan yüksək asılılığıdır. Məzənnə sabitliyini qorumaq mümkün olmadığı şəraitdə idxal inflyasiyası sərt-pul kredit siyasətinin inflyasiya ilə mübarizədə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. Real sektorun potensialının məhdudluğunu pul multiplikatorunun aşağı səviyyədə olması da aşkar göstərir³. 2012-2016-cı illərdə pul multiplikatoru əmsalı 1.3-1.5 intervalında olub. Bu əmsalın səviyyəsi o zaman yüksək olur ki, Mərkəzi Bankın dövriyyəyə buraxdığı pul kütləsi mümkün qədər daha çox iqtisadi subyektin sərəncamına və istifadə dövrüyyəsinə daxil olur. Real sektorun yüksək kreditmənimə qabiliyyətinə malik, həmçinin iqtisadi subyektlərin öz yığımlarını deposit formasında bank sektoruna yüksək etibar etdiyi ölkələrdə pul multiplikatorunun səviyyəsi kifayət qədər yüksək olur.

Milli valyutanın devalvasiyası xarici valyutada olan dövlət borclarının qaytarılmasını imkanlarını çətinləşdirir. Milli valyutanın ucuzlaşması xarici borc öhdəliklərinin ÜDM-də payının artmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən xarici borcun ilbəil artması da payın artması səbəblərindən biridir. 2014-cü ildə xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı 8,62% olduğu halda 2015-ci ildə iki kəskin devalvasiyanın nəticəsi olaraq borcun payı 19,78%-ə yüksəldi. Halbuki 2015-ci ildə xarici dövlət borcunun artım tempi 2014-cü illə müqayisədə 6,92%-dən 6,42%-ə düşüb. 2016-cı ilin sonuna borcun ÜDM-də payı 20,4%-ə yüksəlib. Xarici borcun artması tendensiyasına rəğmən artım tempi 2012-ci ildən bəri ən aşağı səviyyədə olub – 0,3%. Bu, hökumətin 2016-cı ildə böyük həcmdə xarici borcu ödəməsi ilə bağlıdır. İlin ilk 9 ayında borcun həcmi 11% artdığı halda sonuncu rübdə 9,6% azalıb. Bununla da il ərzində artım cəmi 0,3% olub. (Qrafik 1.7)

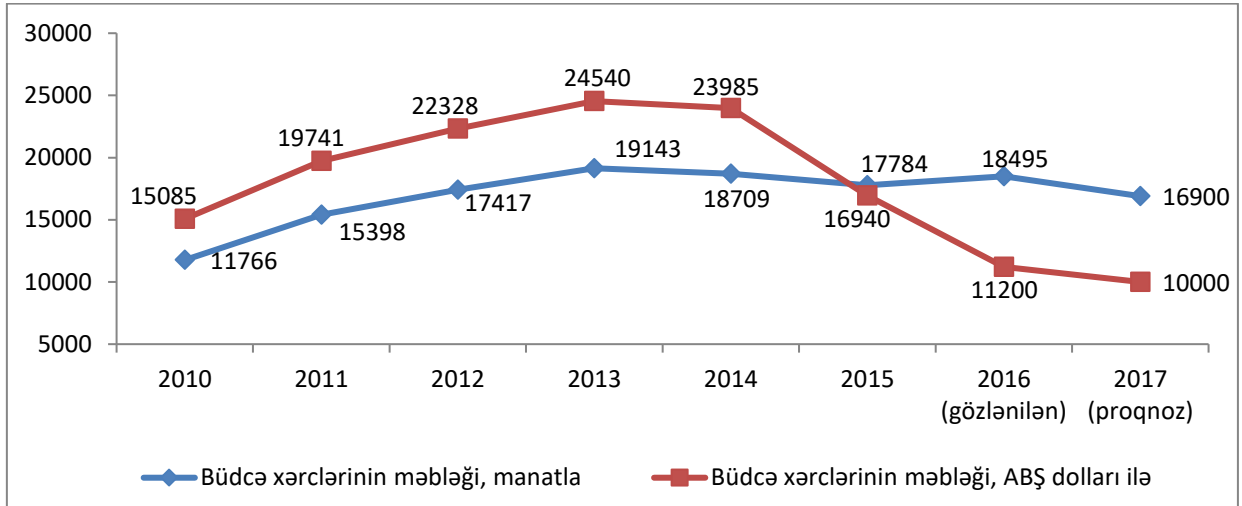

Qrafik 1.7. 2012-2016-cı illərdə xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı və artım tempi

Devalvasiya ölkənin əsas maliyyə sənədi olan dövlət büdcəsinin xərclərinə də təsir edib. 2013-cü ildə özünün rekord həddində (19143 milyon AZN) çatan dövlət büdcəsi

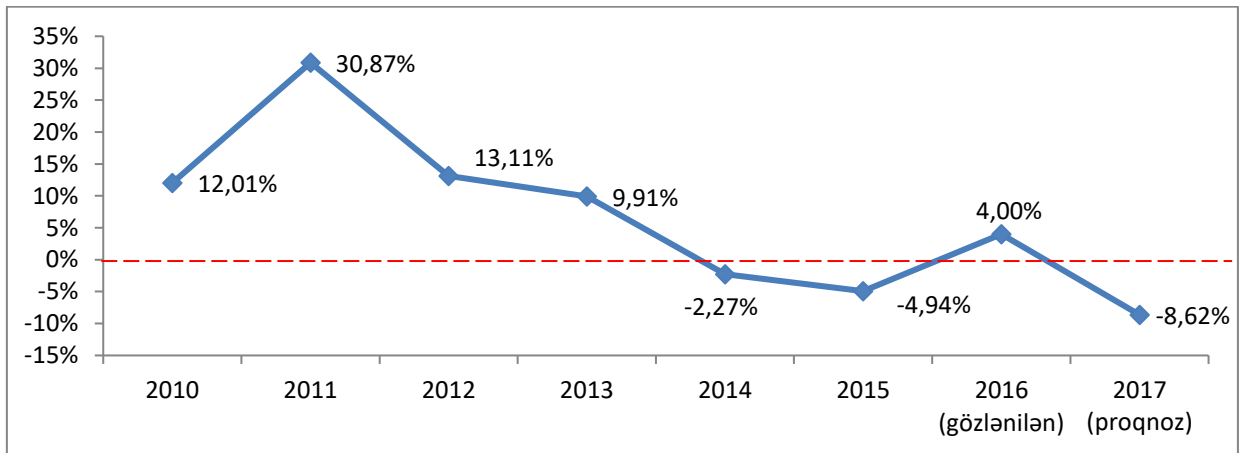
³ Pul multiplikatoru iqtisadiyyatın pul yaratmaq qabiliyyətini əks etdirir və M2 pul aqreqatının pul bazasına nisbətini ifadə edir

sonrakı neftin ucuzlaşması ilə azalmağa başlayıb. Bütçə xərcləri son 4 ildə 11,7% azalaraq 16900 milyon manata düşüb. Bununla da bütçə xərcləri son 6 ilin minimum səviyyəsində olmaqla 2011-ci il səviyyəsinə düşüb. Manatın ucuzlaşması bütçə xərclərini dollar ifadəsində daha çox azaldıb. 2013-2017-ci illərdə bütçə xərcləri 59,3% azalaraq 24540 milyondan 10000 milyona düşüb. (Qrafik 1.8)

Qrafik 1.8. Bütçə xərclərinin məbləği, 2010-2017-ci illərdə mln. manatla

Bütçə xərclərinin artım tempində də azalma müşahidə edilib. 2011-ci ildən başlayaraq artım tempi aşağı düşməyə başlayıb, 2014-cü ildən isə azalma ilə əvəz olunub. (Qrafik 8)

Qrafik 1.9. Bütçə xərclərinin artım tempi, 2010-2017

Neft gəlirlərindən asılı olan dövlət büdcəsinin xərclər siyasətində son illər bir sıra trendlər müşahidə edilir. Hökumətin fiskal yığcamlaşma siyasətini həyata keçirdi və bu, müəyyən qədər sosial sektoru da əhatə etdi. Bütçə təşkilatlarının bütçədənkənar xərclərində əhəmiyyəti artır, bütçə xərclərinin ifrat səviyyədə mərkəzləşməsi baş verir,

büdcə investisiyalarının həcmi və ümumi xərclərdə payı sürətlə azalır, dövlət borclarının ödənilməsi xərclərinin büdcədə payı yüksək olaraq qalır.

Neftin ucuzlaşması səbəbindən gəlirlərin kəskin azalması Neft Fondunun gəlirlərinə də təsir göstərmişdir. 2014-cü ildən başlayaraq Neft Fondundan dövlət büdcəsində hər il ayrılan transfertin həcmində azalma müşahidə edilir. 2012-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 57,3%-i Dövlət Neft Fondunun transferti hesabına formalaşırdısa, 2017-ci ildə bu göstərici 37,5%-ə qədər azalıb. Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin ən yüksək məbləği (11350 milyon manat) və büdcə gəlirlərində ən yüksək payı (58,2%) 2013-cü ildə qeydə alınıb.

Devalvasiyanın prolem yaratdığı əsas sahə bank sektorudur. Bankların bu böhrana hazır olmaması, risk menecmentinin düzgün qurulmaması kredit təşkilatları ağır duruma salıb. Yüksək neft gəlirlərinin fonunda iri həcmdə büdcə və özəl pulların dövriyyəsi hesabına gəlir əldə etməyə öyrəşmiş banklar dövriyyənin kəskin azalmasının fəsadlarını yaşamağa başladılar.

Ölkənin maliyyə sektorunda yaranmış vəziyyətin həlli, o cümlədən bank sektorunun sağlamlaşdırılması üçün hökumət makroiqtisadi səviyyədə bəzi institusional dəyişikliklər etməli oldu. Ölkə prezidentinin 760 sayılı, 3 fevral 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının *Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası* publik hüquqi şəxsi yaradıldı. Mərkəzi Bankın nəzarət, tənzimləmə və lisenziyalaşma funksiyaları Palataya ötürüldü. Eyni zamanda Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti də Palatanın sərəncamına keçdi. 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq hökumətin iqtisadi blokunu təmsil edən qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması, bəzi hallarda problemə münasibətdə fikir ayrılığı zəruri qərarların verilməsini ləngidirdi, bəzən də ziddiyyətli qərarlar qəbul edilirdi. Bu fikir ayrılığı milli valyutanın devalvasiyasında da özünü göstərirdi. Belə vəziyyətdə koordinasiyanın yaranması, bütün tərəflərin mövqeyinin müəyyən mənada əksini tapdığı qərarların verilməsi vacib idi. Prezidentin 995 sayılı, 15 iyul 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış *Maliyyə Sabitliyi Şurası* qeyd olunan çatışmazlığın aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdu. Maliyyə sektorunda koordinasiyanın gücləndirilməsinə hədəflənmiş Şuranın məqsədi həmçinin ölkənin makroiqtisadi sabitliyini möhkəmləndirmək, maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək olub. Şuraya baş nazir rəhbərlik edir. Şuraya Prezidentinin İqtisadi islahatlar üzrə köməkçisi, maliyyə və iqtisadiyyat nazirləri, Mərkəzi Bankının və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının sədrleri və Dövlət Neft Fondunun icraçı direktoru daxildir.

Devalvasiya nəticəsində bank sektorunun vəziyyətinin pisləşməsi, bəzi bankların zərərinin artması, bəzilərinin isə öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olmaması bank sektoruna olan inama mənfi təsir göstərmişdir. Əvvəl Mərkəzi Bank, sonra isə maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası sistem üçün təhlükə törədən bankların lisenziyasını geri alaraq onları fəaliyyətini dayandırmağa məcbur etdi. Bankların bağlanması üçün əsas

minimum məcmu kapital tələbinin yerinə yetirilməməsi, kreditorların qarşısında öhdəliklərin icrasının mümkün olmaması, tənzimləyici qurumun verdiyi yazılı göstərişlərin yerinə yetirilməməsi, cari fəaliyyətin etibarlı və prudensial qaydada idarə edilməməsi, problemlə aktivlərin artması, likvidlik və kapital mövqeyinin zəifləməsi göstərilib. İlk devalvasiyadan sonra ümumilikdə 13 kommersiya bankı bank sektorunu tərk edib. Həmin bankların 2-si birinci, 11-i isə ikinci devalvasiyadan sonra bağlanıb. 2017-ci il yanvarın 1-i tarixinə ölkədə 32 bank fəaliyyət göstərir ki, bunların 2-si dövlət, 30-u özəl bankdır. Fəaliyyət göstərən bankların 15-i xarici kapitallı, o cümlədən xarici bankların yerli filiallarının sayı 2-dir. Bank filiallarının sayı 568, söbələrinin sayı 129-dur.⁴

Digər tərəfdən biri dövlət, digər özəl olmaqla sistem əhəmiyyətli iki bank müflisləşmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Birincini xilas etmək mümkün olsa da ikinci bazarı tərk etməli oldu. Dövlət bankı olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ölkənin ən iri bankıdır, bank sektorunda bazar payı təxminən 40%-ə yaxındır. Ölkə üzrə kredit qoyuluşlarının 1/3-i, depozit qoyuluşlarının isə 1/4-i Beynəlxalq Bankın payına düşür. Sistem əhəmiyyətli belə bankın bağlanması ölkənin maliyyə sektorunu çökdürə bilərdi. 2016-cı ilin sonuna aparılmış qiymətləndirmələrə görə, Beynəlxalq Bankın "Aqrarkredit" QSC tərəfindən sağlamlaşdırılan zərərli aktivlərinin həcmi 9,93 milyard manata çatıb.⁵ Sistem əhəmiyyətli digər bank – Bank Standard QSC-nin xilasını üçün dövlətin dəstəyi səmərəsiz olub və sonda həmin bank bağlanmalı olub. Bağlanan tarixə "Bank Standard" QSC-də fiziki şəxslərin ümumi əmanətlərinin cəmi 603 milyon manat olub.

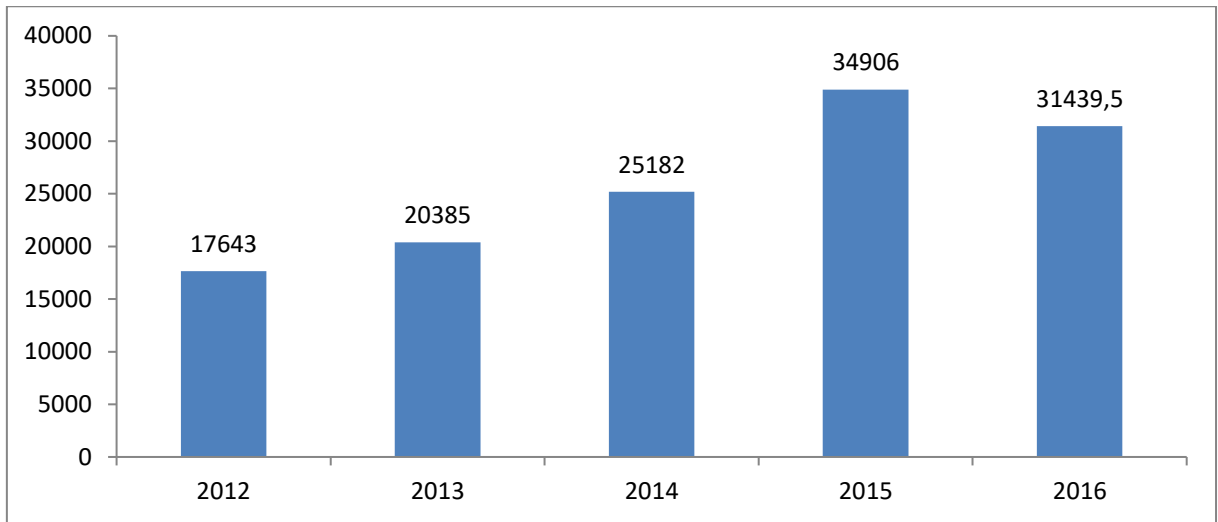
Bankların əmanət və kredit qoyuluşunun azalması onların aktivlərinin pisləşməsinə və paralel olaraq azalmasına səbəb oldu. Mərkəzi Bankın və Maliyyə Nəzarəti Palatasının statistikasının təhlili göstərir ki, 2012-2014-cü illərdə bank aktivlərinin həcmi 7539 mln. manat və ya 42.7% artmışdır. Öz növbəsində, 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə aktivlərin həcmi 9724 mln. manat yaxud 38.6% artmışdır. İki ardıcıl devalvasiya qərarının qəbul edildiyi və milli valyutanın 2 dəfə dəyər itirdiyi 2015-ci ildə aktivlərin artımı real artımdan daha çox manatın nominal məzənnəsinin ucuzlaşması nəticəsində xarici valyuta ilə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticəsi idi.

Lakin 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə aktivlərin həcmində 3466,5 milyon manat yaxud 9.9% azalma baş verib.

---

⁴ Bank sektorunun icmal göstəriciləri. 30 noyabr 2016-cı il tarixinə. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

⁵ "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı" ASC-nin 2016-cı ilin I yarısı üzrə audit rəyi. <https://www.ibar.az/wp-content/uploads/2015/07/Consolidated-Interim-Financial-Information-for-the-6-month-period-ended-June-30-2016.pdf>

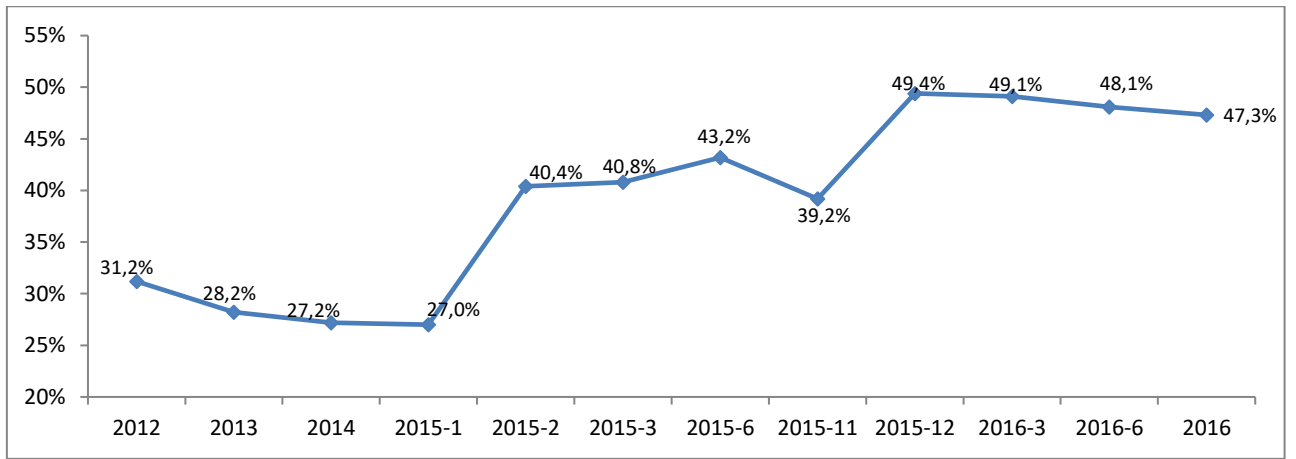
Qrafik 1.10. Bank sektorunun aktivləri, 2012-2016-cı illərdə mln. manatla

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, bank sektorunun aktivlərinin strukturunda kreditlərin payının azalması müşahidə edilir. 2012-ci ildə kreditlərin payı 67,1% olduğu halda 2016-cı ilin noyabrında 49,6%-ə düşüb. Devalvasiyanın bank sektorunda yaratdığı ən ciddi problemlərdən biri resursların daha sərt şəkildə təmərküzləşməsidir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 2016-cı ilin 9 ayının yekunları üzrə aktivlərinin həcmi baxımından ilk 10-luqda olan bankların aktivlərinin həcminə görə, konsentrasiya indeksi 1950-yə yüksəlib⁶. Halbuki 2012-2014-cü illərdə bank aktivlərinin təmərküzləşməsi üzrə Herfindal indeksi 1420-1450 intervalında olub.

Devalvasiya gözləntisi fonunda 2014-cü ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə bank sektorunda sürətli dollarlaşma müşahidə olunmağa başladı. Bir tərəfdən əhali əmanətlərini dollara konvertasiya etməyə başladı, digər tərəfdən banklar milli valyuta kreditlərini məhdudlaşdıraraq dollar kreditlərinə üstünlük verdilər. (Qrafik 1.18)

Dollarlaşma prosesi ona gətirib çıxardı ki, 2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 47,3%-ə yüksəlib. Birinci devalvasiyaya qədər xarici valyuta kreditlərinin payı 27%-ə qədər azalsa da sonrakı dövrlərdə proses əks istiqamətdə gedib. Devalvasiya nəticəsində xarici valyuta kreditlərinin payında kəskin artım qeydə alınıb. Birinci devalvasiyada 27%-dən 40,4%-ə, ikinci devalvasiyada 39,2%-dən 49,4%-ə yüksəlib. 2016-cı ildən başlayaraq proses müəyyən qədər səngiyib və həmin ilin sonuna 47,3%-ə qədər azalıb. Buna səbəb kredit qoyuluşunun artım tempinin dolla kreditlərinin artım tempini üstələməsidir. (Qrafik 1.11)

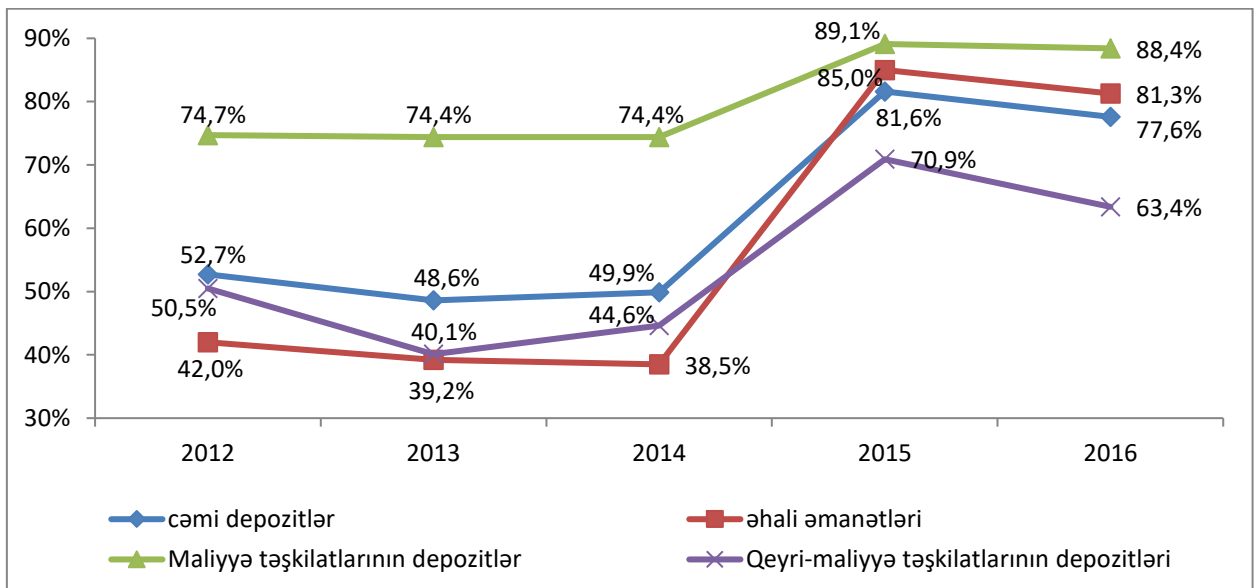
⁶ Bank-maliyyə sferasında baş verən proseslərin KOS-ların inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi. Bakı, 2017

Qrafik 1.11. Kredit qoyuluşunda xarici valyutaların payının dəyişməsi (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Kreditlərlə müqayisədə depozitlərin dollarlaşması daha yüksək səviyyədə olub. 2014-cü ilə qədər depozitlərdə xarici valyutanın payı azalması, sonra isə artması tendensiyası müşahidə edilib. Depozitlərin dollarlaşması 2015-ci ildə özünün pik həddinə çatıb. 2016-cı ildə xarici valyutanın payı yenidən azalmağa başlayıb. 2014-cü ildə ölkə üzrə cəmi depozitlərin yarısı xarici valyuta olduğu halda 2015-ci ilin sonuna 81,6%-ə yüksəlib. 2016-cı ilin sonuna 77,6%-ə qədər azalıb. (Qrafik 1.12)

Qrafik 1.11. Depozitlərdə xarici valyutaların payının dəyişməsi dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Ən çox dollarlaşma maliyyə təşkilatlarının depozitlərində (89,1%), ən az dollarlaşma isə qeyri-maliyyə təşkilatlarının depozitlərində (70,9%) müşahidə edilib. Devalvasiyaya qədər əhali əmanətlərində dollarlaşma səviyyəsi (40% civarında) digərlərindən aşağı olub. Maliyyə təşkilatlarının depozitlərində dollarlaşma səviyyəsi manat sabit olan dövrdə də 70%-dən aşağı olmayıb.

Milli valyutanın ucuzlaşmasının (devalvasiyanın) biznesə təsiri

Azərbaycanda biznesin həmişə problemi olub. Yüksək neft gəlirləri dövründə kiçik və orta sahibkarlıq zəif inkişaf etmişdi, yüksək inhisar mövcud idi, yoxlamalar sahibkarlıq mühitini pozurdu, gömrük-keçid məntəqələrində şəffaflıq çox aşağı idi. Bunlardan savayı yüksək kredit faizləri biznesin genilənməsinə mane olurdu. İdxal mallarının ancaq vahid mənbə vasitəsilə ölkəyə gətirilməsi qiymət və keyfiyyət rəqabətini pozurdu. Neft gəlirlərin yüksək olması, dövlət büdcəsi gəlirlərinin 75%-ə qədəri birbaşa və dolaylı olaraq neft gəlirləri hesabına formalaşması hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafına marağını azaltmışdı. Neft sektoru əsasən iri sahibkarlıq subyektlərindən ibarət olduğundan kiçik və orta biznes iqtisadiyyata lazımı töhfə verə bilmirdi. Milli valyutanın möhkəmlənməsi yerli istehsalın idxal qarşısında rəqabət qabiliyyətini azaldırdı. Bütün bunlar idxalı stimullaşdırırdı, neftdənkənar ixracı isə məhdudlaşdırırdı.

Uzun müddət məzənnəsi sabit olan milli valyutanın qısa müddətdə xarici valyutalar qarşısında dəyər itirməsi biznes sektorunun dayanıqlığını risk altına aldı. Kiçik və orta biznesin zəif inkişafı, biznesin əsasən neft pullarından asılı olması və onun hesabına genişlənməsi yaranmış iqtisadi böhrana lazımı müqavimət göstərə bilmədi. Nəticədə iqtisadi aktivlik zəiflədi, iş yerləri bağlandı, dövriyyə azaldı, maaşlar azaldıldı, zərərlər artdı.

Devalvasiyanın biznes sektoruna təsirini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- **Mallara və xidmətlərə tələbatın azalması nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyələri kəskin azalıb.**

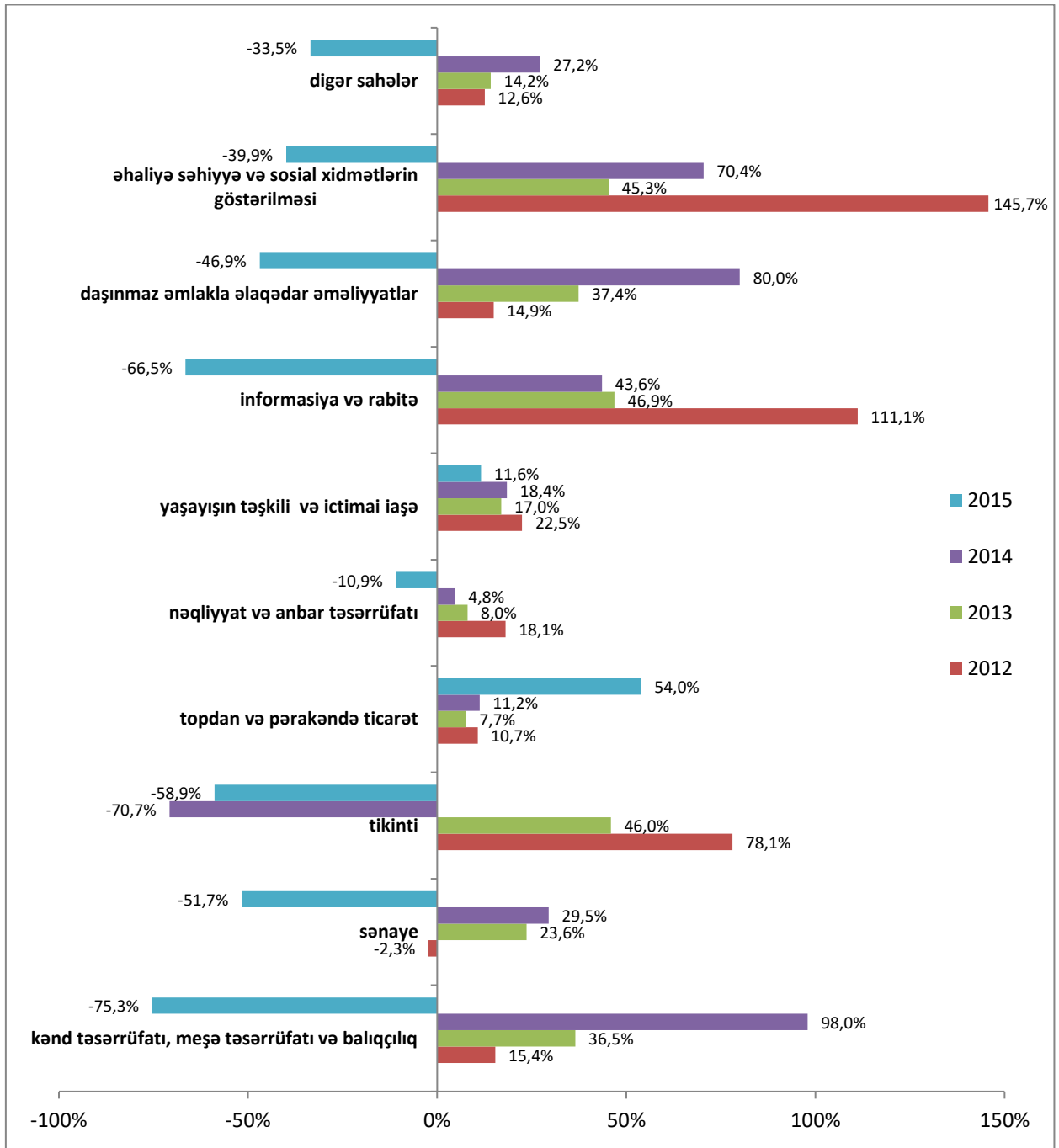
Milli valyutanın xarici valyutalara münasibətdə dəyərini itirməsi qiymətlərin artmasına gətirib çıxardı. Qeyri-ərzaq mallarının böyük bir hissəsinin, ərzaq mallarının isə 20%-nin tam, 80%-nin isə qismən idxaldan asılı olması qiymətləri bahalaşdırdı. Digər tərəfdən əhalinin gəlirlərinin qiymət artımına adekvat olmaması, yəni real gəlirlərinin azalması alıcılıq qəbuliyyətinə təsir etdi və mallara və xidmətlərə tələbatı azaltdı.

Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta ölçülü sahibkar arasında aparılmış sorğunun nəticəsi göstərdi ki, hər 5 respondentdən 4-ü dövriyyəsinin azaldığını qeyd edib. Respondentlərin 40%-nin fikrincə, onların orta aylıq dövriyyələri 40-60% azalıb. Respondentlərin hətta 20%-nin itkisi 60%-dən də çox olub. Sorğu iştirakçılarının 13,3%-i dövriyyələrinin 20%-ə qədər, 26,7%-i 20-40% civarında azaldığını göstəriblər. **(ƏLAVƏ 1)**

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları göstərir ki, devalvasiya bir sıra kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məhsul buraxılışına da mənfi təsir göstərib. 2014-cü ilə qədər ayrı-ayrı sahələrdə artım tempi yüksək olsa da 2015-ci ildə bu temp bəzi sahələrdə

zəifləmiş, bəzilərində isə azalma ilə əvəz olunmuşdu. Azalma əsasən iqtisadiyyatın vacib sektorlarında olub. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə məhsul buraxılışı 2014-cü ildə 98% artdığı halda 2015-ci ildə 78% azalma qeydə alınıb. Devalvasiya ili olan - 2015-ci ildə sənayedə 51,7%, informasiya və rabitədə 66,5%, tikintidə 58,9%, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda 46,9% azalma baş verib. **(Qrafik 2.1)**

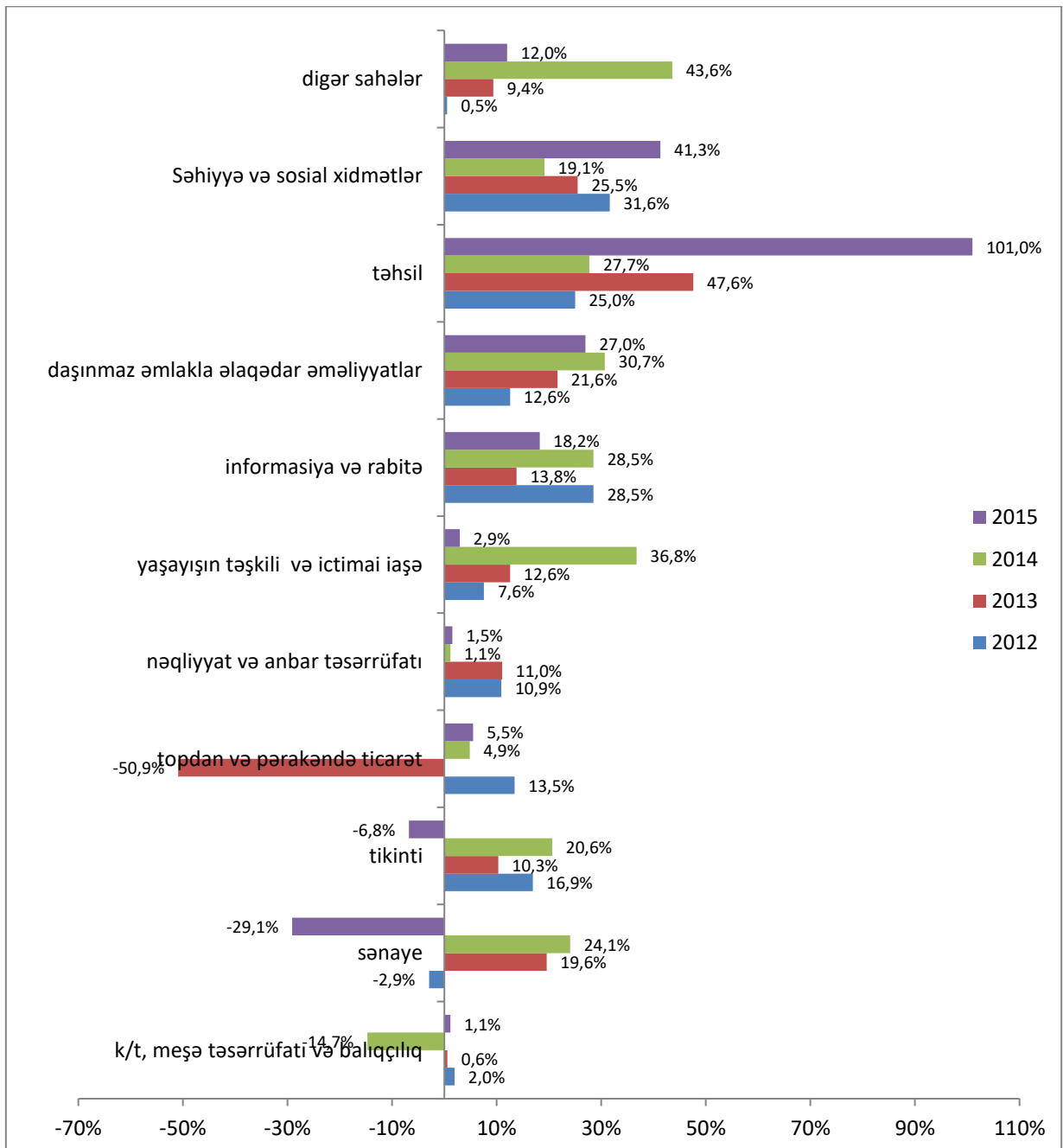
Qrafik 2.1. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsul buraxılışının artım tempi

- Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini dayandırması hallarının artması müşahidə edilir.

İstehlak qiymətlərinin artması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi fonunda biznesin dövriyyəsinin azalması onların bəzilərinin bağlanması ilə nəticələndi. Aparılan araşdırmalar və rəsmi məlumatlar 2015-2016-cı illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox sahibkarlıq subyektinin bağlanmasını göstərir.

Tədqiqat çərçivəsində sahibkarlar arasında aparılmış sorğuda da respondentlərin 7,7%-i devalvasiya nəticəsində biznesinin bağlandığını bildiriblər. **(Əlavə 1)**

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına görə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının artım tempinə mənfi təsir göstərmişdir. **(Qrafik 2.2)**

Qrafik 2.2. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının artım tempini

2015-ci ildə əsas azalma tikinti və sənaye sektorunda olub. 2013-cü ildə 19,6%, 2014-cü ildə 24,1% artan sənaye müəssisələrinin sayı 2015-ci ildə 29,1% azalıb. Sənaye üzrə kiçik müəssisələrin sayı 2013-cü ildə 5173, 2014-cü ildə 6418 olduğu halda 2015-ci

ildə 4551-ə düşüb. Bu, 2013-cü il göstəricisindən (4326) bir qədər çoxdur. *Tikinti* şirkətlərində uyğun olaraq 10,1% və 20,6% artım olduğu halda 2015-ci ildə 5,5% azalma olub. Tikintidə kiçik müəssisələrin sayı 2014-cü ildəki 2335-dən 2177-ə düşüb. Bundan başqa *ictimai iaşə* (2,9%), *daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar* (27%), *informasiya və rabitə* (18,2%) sektorları üzrə subyektlərin sayında artım tempi saxlanılsa da əvvəlki illə müqayisədə tempin azalması müahidə edilib. Bu sektorlarda devalvasiya dövründə də artım olub. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə *topdan və pərakəndə ticarət* subyektlərinin sayı 91690-dan 96731-ə, *ictimai iaşə* obyektlərinin sayı 12863-dən 13242-yə, *daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar* üzrə subyektlərin sayı 1478-dən 1877-ə yüksəlib (**Qrafik 2.2.**)

- **Sahibkarlıq subyektlərində işçilərin ixtisarı səbəbindən kadr potensialının zəifləməsi**

2015-ci ildən başlayaraq müəssisələrin gəlirlərinin kəskin azalması onların bir sıra sərt addımlar atmasına məcbur etdi. Bu addımlardan biri də işçilərin ixtisar etmək olub. Bəzi subyektlərdə əhəmiyyətli ixtisarların aparılması, bəzilərinə isə əmək haqlarının (və/və ya əlavələrin) azaldılması (bəzilərinə əlavələrin ləğv edilməsi) bir tərəfdən işsizliyin artmasını, digər tərəfdən peşəkar kadrların kənara axınını şərtləndirib.

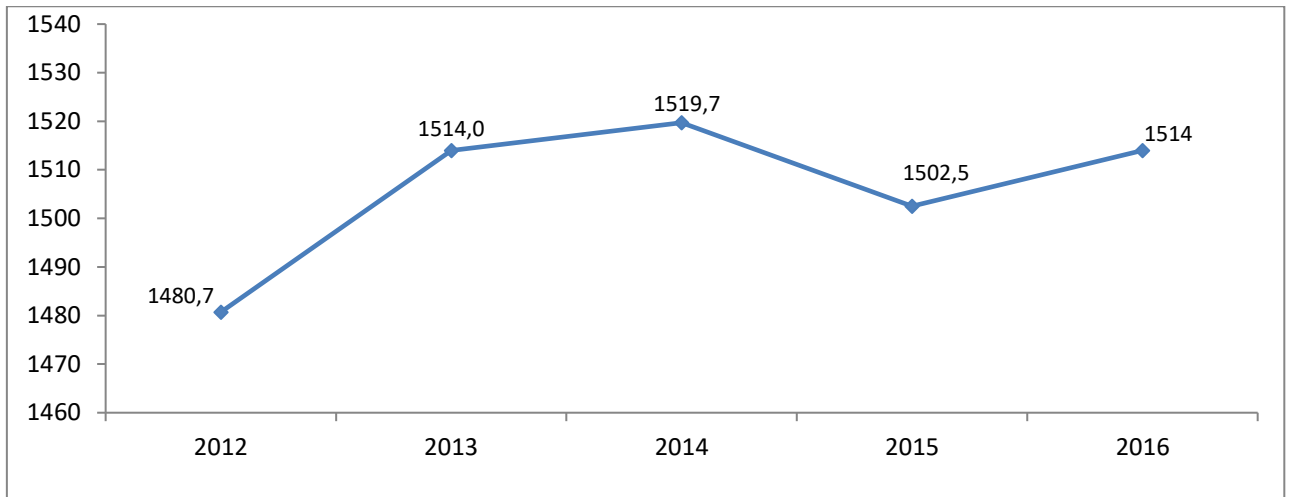
Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin ilk 6 ayının nəticələrinə həsr olunan müşavirəsində ölkə prezidenti bu ilin ilk 6 ayında ölkədə 26 min iş yeri bağlandığını bildirib.

Əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri Səlim Müslümov mətbuata açıqlamasında bank-maliyyə sektorunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar 2700 nəfər yerli məşğulluq mərkəzlərinə müraciət etdiyini bildirib⁷. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatına görə, 2016-cı ilin sonuna bank sektorunun işçi heyəti ümumilikdə 17 min nəfərə bərabərdir. İşlə bağlı yerli məşğulluq mərkəzlərinə müraciət edənlərin sayı bank sektorunun işçi heyətinin təxminən 16%-ni təşkil edir.

İşçi heyətinin ixtisarı iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edib. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, muzzla işləyən işçilərin sayı 2012-2014-cü illərdə 2,6% artdığı halda 2014-2016-cı illərdə 0,35% azalıb. Azalma xüsusilə 2015-ci ildə (1.13%) qeydə alınıb. 2016-cı ildə yenidən artım (0,8%) baş verib. Buna baxmayaraq 2013-cü il səviyyəsinə düşüb. (**Qrafik 2.3**)

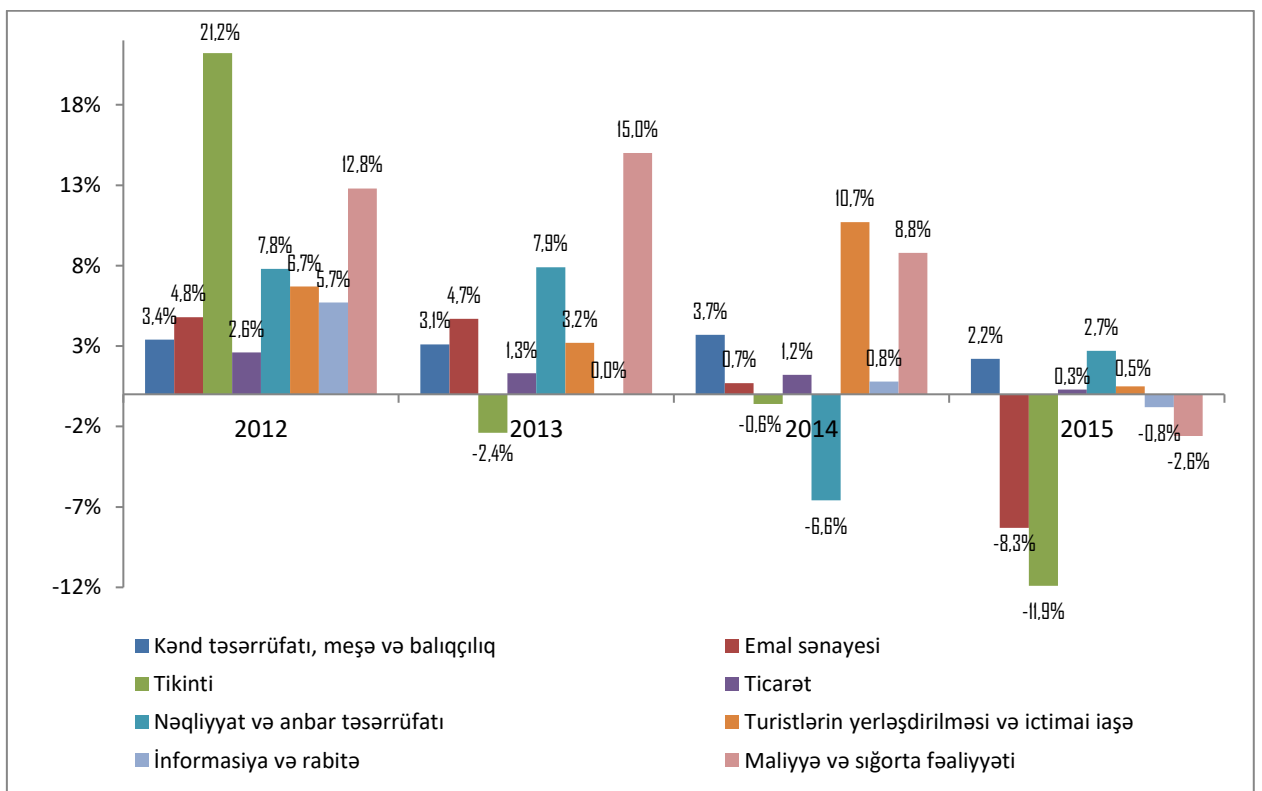
---

⁷ http://www.apa.az/maliyye_xeberleri/nazir-2700-bank-iscisi-mesgulluq-merkezlerine-muraciet-edib.html

Qrafik 2.3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzzla işləyən işçilərin sayının dinamikası

İqtisadiyyat bəzi sahələrində muzzdu işçilərin sayının azalması, bəzilərinə isə artım müşahidə edilib. Devalvasiyanın kəskin olduğu 2015-ci ildə muzzdu işçilərin azalması emal (8,3%), tikinti (11,9%), maliyyə və sığorta (2,6%), informasiya və rabitə (0,8%) sektorlarında qeydə alınıb. *Emal sənayesində* muzzdu işlərin sayı 2012-ci ildə 4,8%, 2013-cü ildə 4,7%, 2014-cü ildə 0,7% olub. 2015-ci ildə ən çox azalma olan *tikinti sektorunda* azalma əslində 2013-cü ildən başlayaraq müşahidə edilib. 2012-ci ildə 21,2%-lik artım 2013-cü ildə 2,4%, 2014-cü ildə isə 0,6%-lik azalma əvəz olunub. **(Qrafik 2.4)**

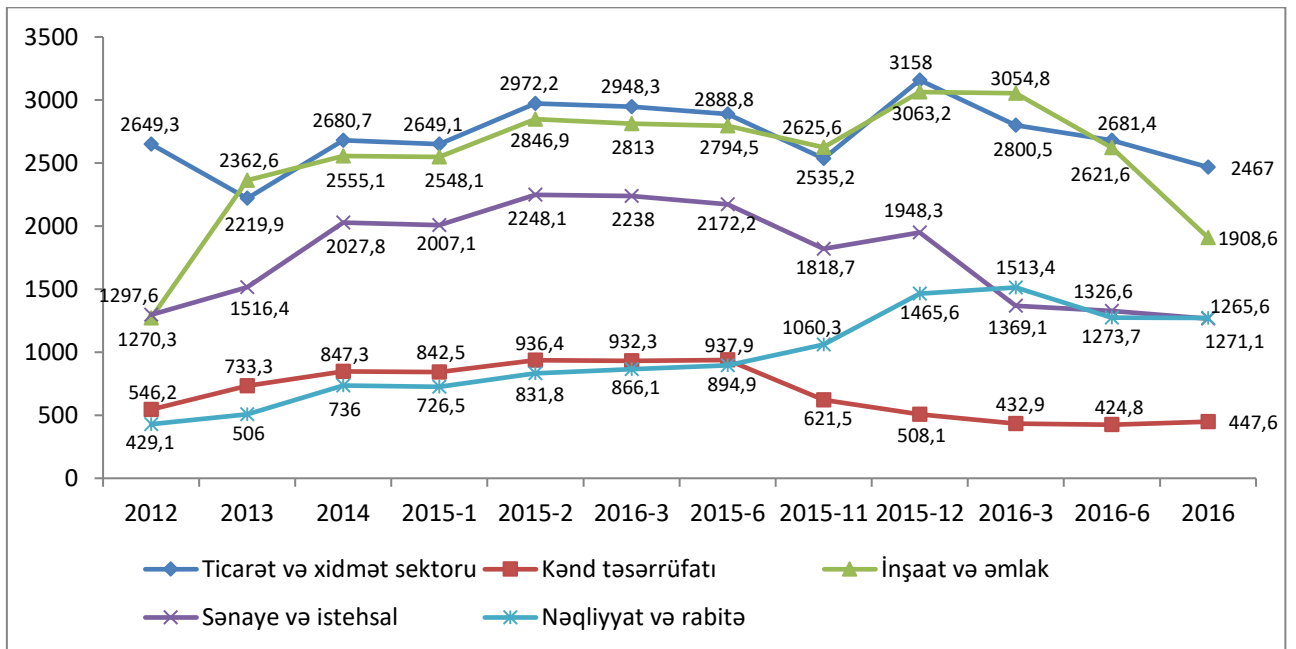
Qrafik 2.4. İqtisadi fəaliyyətin bəzi növləri üzrə muzzla işləyən işçilərin sayının dinamikası

Tədqiqat çərçivəsində sahibkarlar arasında aparılmış sorğuda respondentlər *işçilərin ixtisarı* devalvasiyanın biznesə vurduğu ikinci əsas mənfi zərər kimi qiymətləndiriblər. Sorğuda iştirak edənlərin 55,8%-i bu problemi qeyd ediblər. Ümumiyyətlə isə sorğu cavabları göstərir ki, sahibkarların 72,6%-i işçi ixtisarını bu və ya digər formada aparmaq məcburiyyətində qalıb. Rəyi soruşulanların 15,7%-də işçi ixtisarı 20%-ə qədər, bir o qədər respondent də 40%-ə qədər ixtisar etmək məcburiyyətində qalıb. Sahibkarların ¼-ində azalma 60%-ə qədər olub. 15,7% respondentdə isə işçi ixtisarı 60%-dən də çox olub. (ƏLAVƏ 1)

- **Sahibkarlıq subyektlərinin kreditə çıxışı məhdudlaşılıb**

Kredit qoyuluşunun 2012-2016-cı illər üzrə statistik təhlili göstərir ki, devalvasiya nəticəsində bankların aktivlərinin pisləşməsi onların kreditləşməni məhdudlaşdırmalarına səbəb olub. 2000-ci illərin ortalarında kredit qoyuluşunda müşahidə edilən artım tempi son iki ildə nəinki yavaşayıb, hətta ayrı-ayrı sahələr üzrə azalmasına gətirib çıxarıb.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin üstünlük təşkil etdiyi sahələrin (ticarət və xidmət, kənd təsərrüfatı və emal, nəqliyyat və rabitə, inşaat və əmlak) kreditləşməsi getdikcə azalıb. Kredit qoyuluşu devalvasiyaya qədər artım tempi nümayiş etdirirdisə, devalvasiyadan sonra azalmağa başlayıb. (Qrafik 2.5)

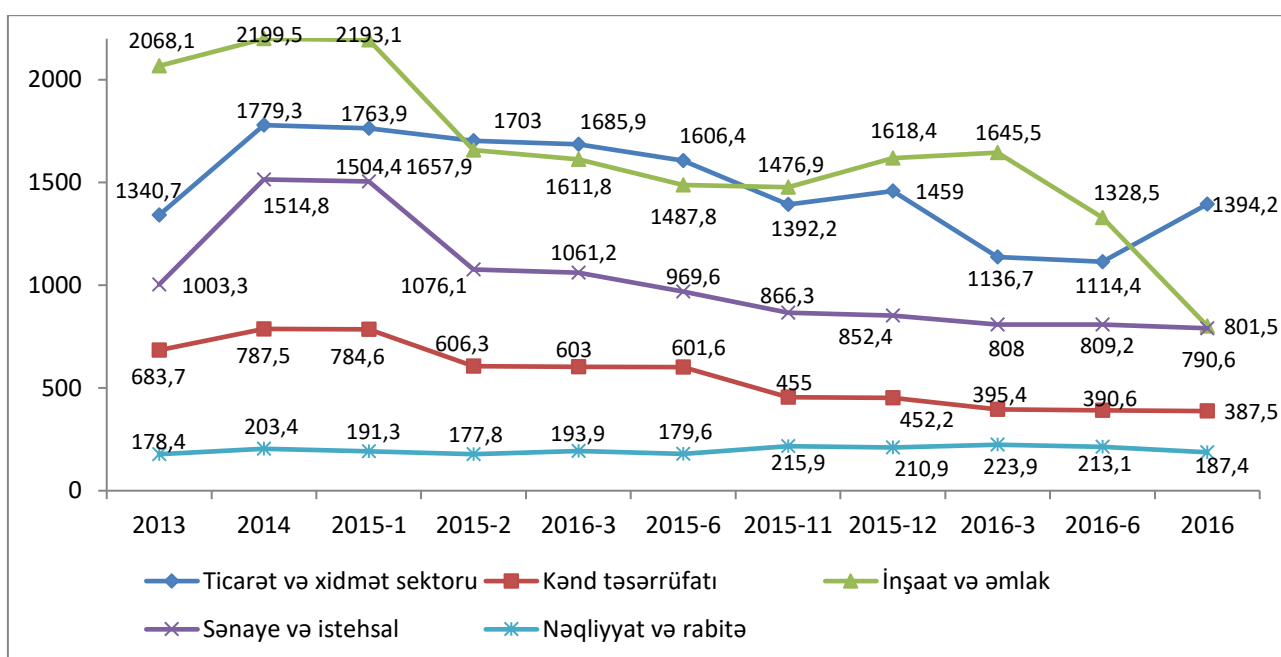
Qrafik 2.15. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

2012-ci ildən ilk devalvasiyaya (fevral, 2015) qədər *ticarət və xidmət* sektoru üzrə kreditləşmə 13%, *kənd təsərrüfatı və emal* sektoru üzrə 54,3%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə

100,6%, sənaye və istehsal sektoru üzrə 54,5%, nəqliyyat və rabitə sektoru üzrə isə 69,3% artım qeydə alınıb. Devalvasiyadan sonra nəqliyyat və rabitə sektoru istisna olmaqla digər sektorlarda azalma müşahidə edilib. Belə ki, devalvasiyadan sonra ticarət və xidmət sektorunda kredit qoyuluşu 16,5%, kənd təsərrüfatı və emal sektoru üzrə 57%, inşaat və əmlak sektoru üzrə 36,1%, sənaye və istehsal sektoru üzrə 46,1% azalıb. Nəqliyyat və rabitə sektoru üzrə qeydə alınan 40,1%-lik artım devalvasiya nəticəsində dollar kreditlərinin manat ifadəsində dəyərini 2 dəfə artması hesabına baş verib. Digər sektorlarda olduğu kimi bu sektor üzrə də real kreditləşmə azalıb.

Kredit qoyuluşunun azalması həm milli, həm də xarici valyuta üzrə baş verib. Devalvasiya gözləntisi bankları milli valyuta üzrə kreditləşməni məhdudlaşdırmağa vadar edib. 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq manatla kredit qoyuluşu azalmağa başlayıb və birinci devalvasiyadan sonra azalma daha da sürətlənib.

Qrafik 2.16. Milli valyutada kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon AZN (2013-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank⁸

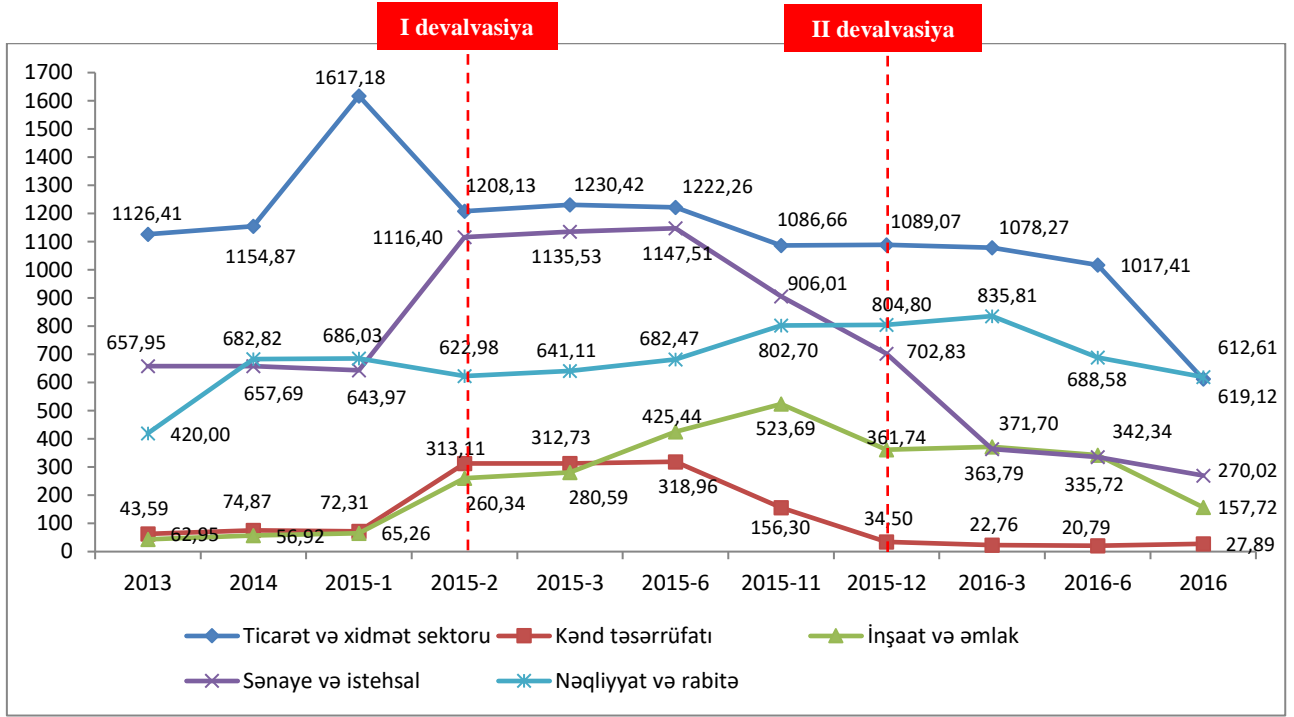
Devalvasiyadan sonra ticarət və xidmət sektoruna ayrılan kreditlərin həcmi 21,0% azalaraq 1,76 milyard manatdan 1,39 milyard manata kimi düşüb. Bu müddətdə kənd təsərrüfatı və emal sektorunun milli valyuta ilə kreditləşməsi 50,6%, inşaat və əmlak sektoru üzrə 63,5%, sənaye və istehsal sektoru üzrə 47,5% azalıb. Ən az azalma (2,0%) nəqliyyat və rabitə sektorunda qeydə alınıb. (Qrafik 2.16)

Kredit qoyuluşunun dollarlaşması ilkin dövrdə xarici valyutada olan kreditlərin artımını şərtləndirsə də, devalvasiyanın bankların aktivlərini pisləşdirməsi kredit təşkilatlarının xarici valyutada olan kreditlərə məhdudiyət qoymağa sövq etdi.

2014-cü ilin sonlarından başlayaraq devalvasiya gözləntisi bankların kredit siyasətinə korrektələr etmələrinə səbəb oldu. 2013-cü ildən 2015-ci ilin fevralına qədər

⁸ Bank olmayan kredit təşkilatları istisna olmaqla

olan dövrdə *kənd təsərrüfatı və emal* sektoruna ayrılan xarici valyuta kreditlərinin həcmi 397,4% artıb. Bu müddətdə *ticarət və xidmət* sektorunun xarici valyuta ilə kreditləşməsi 7,3%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 497,2%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 69,7%, *nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə 48,3% azalıb. (Qrafik 2.17)

Qrafik 2.17. Xarici valyutada kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə dinamikası, milyon USD (2013-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank⁹

İlk devalvasiyadan sonra *ticarət və xidmət* sektoruna ayrılan xarici valyuta kreditlərinin həcmi 49,3% azalaraq 1,21 milyard dollardan 612,6 milyon dollara kimi düşüb. Bu müddətdə *kənd təsərrüfatı və emal* sektorunun xarici valyuta ilə kreditləşməsi 91,09%, *inşaat və əmlak* sektoru üzrə 39,42%, *sənaye və istehsal* sektoru üzrə 75,81%, *nəqliyyat və rabitə* sektoru üzrə 0,6% azalıb. (Qrafik 2.17)

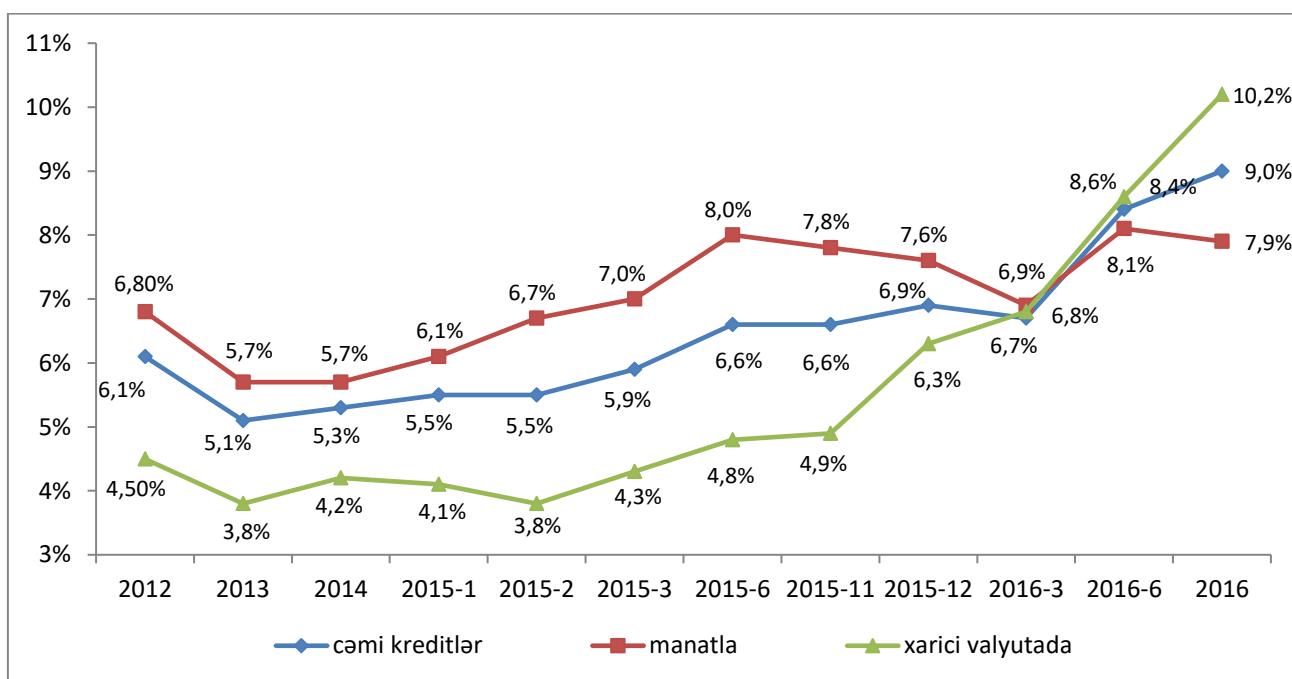
- **Ödəniş yükünün artması nəticəsində kreditlərin qaytarılmasının çətinləşməsi.**

Devalvasiya təkə sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinə azaltmadı, eyni zamanda onların borc yükünü kəskin artırdı. Azərbaycanda kapital bazarı zəif inkişaf etdiyindən sahibkarlar pul resursunu əsasən bank sektorundan cəlb edirlər. Manatın dollara olan məzənnəsinin aşağı düşməsi dollar krediti götürən müştərilərin, o cümlədən sahibkarların aylıq ödənişini 2 dəfədən çox artırır. Bir tərəfdən əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində mal və xidmət dövriyyəsinə azalması, digər

⁹ Bank olmayan kredit təşkilatları istisna olmaqla

tərəfdən aylıq kredit ödənişlərinin artması hesabına xərc yükünün artması sahibkarların ödəmə intizamını pisləşdirib. Bütün bunlar problemlı kreditlərin həcmının və payının artmasını stimullaşdırıb.

Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatına görə, ölkə üzrə vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2012-ci ildəki 6,1%-dən 2016-cı ilin sonuna 9,0%-ə qədər yüksəlib. Manat kreditləri üzrə problemlı kreditlərin payında artım az olub. Son 4 ildə belə kreditlərin payı 6,8%-dən 7,9%-ə qalxıb. Devalvasiya xarici valyutada olan kreditlərin bir tərəfdən artmasını şərtləndirib, digər tərəfdən onların geri qayıtma faizinin azalmasına səbəb olub. 2012-ci ildə xarici valyuta kreditlərinin 4,5%-i problemlı olduğu halda, 2016-cı ilin sonlarına 10,2%-ə yüksəlib. Birinci devalvasiya olan tarixdə - 2015-ci ilin fevral ayında belə kreditlərin payı 3,8% olduğu halda sonrakı dövrlərdə sürətlə artmağa başlayıb. Manat kreditlərində vaxtı keçmiş kreditlərin payı 2015-ci ilin ortalarında hətta 8%-ə yüksəlib, ancaq sonra azalmağa başlayıb. **(Qrafik 2.18)**

Qrafik 2.18. Vaxtı keçmiş kreditlərin payının dəyişməsi dinamikası (2012-2016)

Mənbə: Mərkəzi Bank

Tədqiqat çərçivəsində aparılmış sorğunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, respondentlərin 36,5%-i *kredit qaytara bilməməklərindən* şikayətləniblər. Bu problem sorğuda devalvasiyanın respondentlərin şirkətinə vurduğu 3-cü ən böyük zərər kimi qeyd edilib. Respondentlərin 21,2%-i *dövlətdən dəstək olaraq valyuta kreditlərinin qaytarılmasına köməklik göstərilməsini* istəyiblər. **(ƏLAVƏ 1)**

- **Sahibkarlıq subyektlərinin banklardakı vəsaitləri (cari və depozit hesablarında) üzərində sərəncam vermək imkanının məhdudlaşması.**

Devalvasiyadan sonra 13 kommersiya bankının lisenziyalarının geri alınaraq fəaliyyətlərini dayandırmaları həmin banklarda hesabı olan sahibkarlar üçün problemlər yaratdı. Sahibkarlıq subyektlərinin cari və depozit hesablarının bu bankda olması vəsaitin taleyini sual altına qoydu. Qanunvericiliyə əsasən hüquqi şəxslərin cari və depozit hesabları dövlət tərəfindən qorunmadığından həmin vəsaitlərdə yerləşdirilən vəsaitlərin gələcək taleyi bağlanan bankın maliyyə vəziyyətindən asılı vəziyyətə düşüb. Dövrü mətbuatda gedən məlumatlara görə, ölkənin bir sıra şirkətlərinin (məsələn, "Azercell Telekom" MMC¹⁰) vəsaitlər bağlanan banklarda qalıb və həmin vəsaiti götürmək olmur. Bank sektorunun vəziyyəti ilə bağlı bir sıra məlumatların qapalı olması bankların bağlanmasından əziyyət çəkən şirkətlər və zərərin həcmi barədə məlumatlar əldə etmək mümkün olmur.

Problem təkcə bağlanan banklardakı vəsaitlərlə bağlı deyil. Hazırda fəaliyyət göstərən bəzi banklarda da analogi vəziyyət yaranıb. Şirkətlər hesablarındakı vəsaitləri istifadə edə bilmirlər. Məsələn, müsahibə etdiyimiz bir şirkətin rəhbəri qeyd edib ki, cari hesabında rubl olduğu halda həmin vəsaiti aldığı malın pulunu ödəmək üçün Rusiyadakı biznes tərəfdaşının hesabına köçürə bilmir. Müqavilədə nəzərdə tutulan vaxtdan 5 ay müddət ötsə də bank müxtəlif səbəblərdən pulun köçürülməsini ləngidir. Belə misalların sayı çoxdur.

Mülki Məcəlləyə və bank qanunvericiliyinə əsasən, bank sirrini təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və onların nümayəndələrinə, həmçinin kənar auditorlara və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına verilə bilər. "Banklar haqqında" Qanunun 41-ci maddəsinə görə, bank hesabının, hesab üzrə əməliyyatlar və qalıqların, habelə müştəri haqqında məlumatların, o cümlədən müştərinin adı, ünvanı, rəhbərləri haqqında məlumatların sirrini bank təminat verir. Belə vəziyyətdə şirkətlərin itkiləri barədə rəsmi məlumat əldə etmək mümkünsüzdür. Ancaq həm dövrü mətbuatda gedən məlumatlar, həm də şəxsi araşdırmalar belə şirkətlərin sayının kifayət qədər olduğunu, geri qaytarılması mümkün olmayan vəsaitlərin həcmi çox olduğunu göstərir.

- **Xarici valyutaların məzənnəsinin qeyri-sabitliyi və dollar qıtlığı səbəbindən idxalın çətinləşməsi.**

Milli valyutaya artan təzyiq fonunda valyuta bazarında yaranmış qeyri-sabitlik 2015-ci ilin dekabr ayının 21-də Mərkəzi Bankı tənzimlənən üzən məzənnəyə keçməyə vadar etdi və bununla da iqtisadiyyatın hərrac mexanizmi vasitəsilə valyuta ilə təmin

---

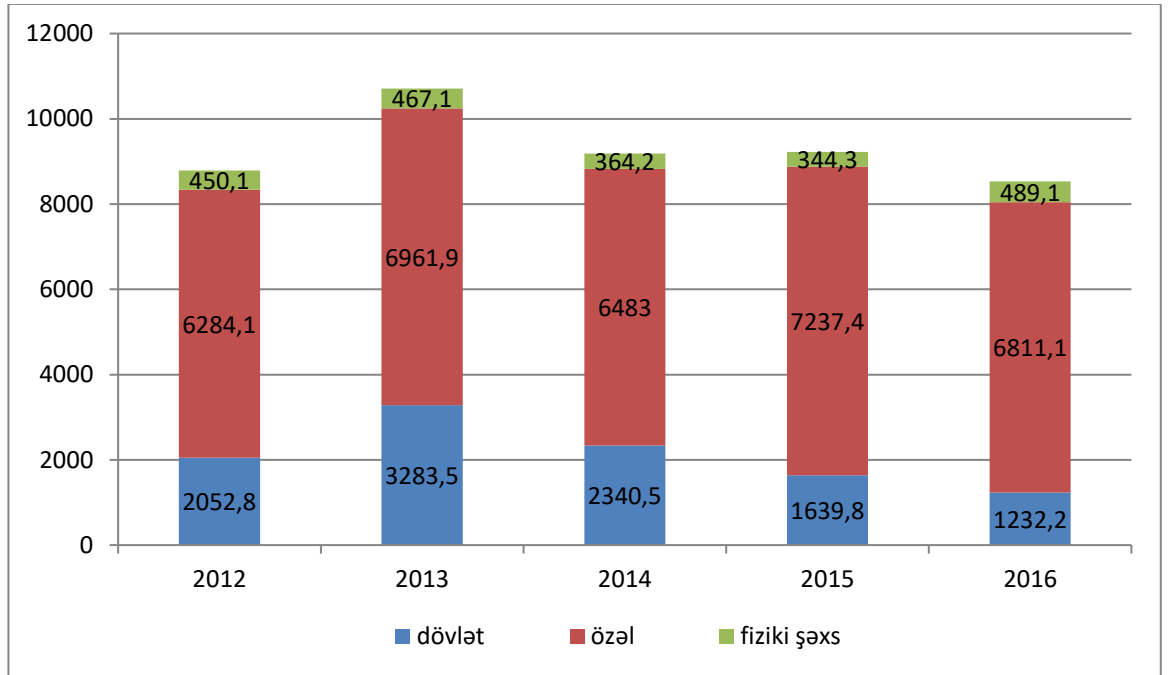
¹⁰ <http://www.azadliq.org/a/bankrot-bank-emanet-azercell/28139798.html>

edilməsi qərarı verildi. Daha sonra 29 dekabr 2015-ci il tarixdə Mərkəzi Bankın Qərarı ilə qəbul edilmiş Mübadilə şöbələrinin təşkili və mübadilə əməliyyatlarının aparılması Qaydalarına əsasən, banklardan kənarında fəaliyyət göstərən valyutadəyişmə məntəqələri ləğv edildi. Həftədə 2 dəfə keçirilən hərraclarda Mərkəzi Bank və Neft Fondu məhdud həcmdə dollar satışı həyata keçirməyə başladı. Hərracın ilk dövründə satışa 200 milyon dollar həcmində valyuta çıxarıldısa, sonrakı dövrdə bu göstərici 50 milyon dollara qədər azaldıldı. 2016-cı ilin ortalarından dollara artan tələbat valyuta hərraclarında tələbin təklifi üstələməsi ilə nəticələndi. Valyutadəyişmə məntəqələrini ləğvi isə öz növbəsində valyuta satışının qeyri-rəsmi bazarını ("qara bazar") formalaşdırdı. Valyuta hərraclarında tələbatın ödənilməməsi, bankların dollar satışını məhdudlaşdırması qeyri-rəsmi bazarının dövriliyəsini daha da genişləndirdi. Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəyə tətbiq etdiyi 4%-lik marja limiti daha çox gəlir əldə etmək istəyən dollar satıcılarını qeyri-rəsmi bazara üz tutmağa stimullaşdırdı. Bütün bunların nəticəsi olaraq valyuta bazarında 3 məzənnə (Mərkəzi bankın rəsmi məzənnəsi, bankların müəyyənləşdirdiyi məzənnə, qanunsuz bazarlarda təklif edilən məzənnə) formalaşdı. Bankların alış-satış məzənnəsi rəsmi məzənnənin 4%-i limiti çərçivəsində olduğu halda qanunsuz valyuta bazarında rəsmi məzənnədən kənarlaşma 10-15% təşkil edirdi. Banklar öz korporativ müştəriləri olan idxalatçı şirkətləri zəruri həcmdə dollar valyutası ilə təmin etməkdə çətinlik çəkirdilər. Elə buna görə də şirkətlər qanunsuz bazara üz tutaraq baha qiymətə dollar almaq məcburiyyətində qalırdılar. Baha qiymətə alınan dollar idxal məhsulunu maya dəyərinin artmasına və sonda malların bahalaşmasına gətirib çıxarırdı.

Mərkəzi Bankın 12 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı ilə nağd və qeyri-nağd mübadilə əməliyyatları zamanı xarici valyutanın alış-satış məzənnəsinə tətbiq edilən ± 4 faizlik marja ləğv edilib. Bu qərardan sonra qara bazar məzənnəsi ilə bankların məzənnəsi bərabərləşib. Ancaq bu qərar qara bazarı aradan tam qaldıra bilməyib.

Kiçik və orta sahibkarlığa aid olan subyektlərlə apardığımız müsahibələrin nəticəsi göstərir ki, idxal mallarının və xidmətlərinin qiymətinin formalaşması qanunsuz valyuta bazarında mövcud olan məzənnəyə əsaslanır. Devalvasiya gözləntisi də (növbəti 1-2 ayda manatın mümkün ucuzlaşma səviyyəsi) eyni zamanda idxal mallarını və xidmətlərinin qiymətinin formalaşmasına təsir edir.

2012-2016-cı illərin xarici ticarət dövriliyəsini analiz etdikdə devalvasiyanın idxala azaldıcı təsir göstərdiyinin şahidi oluruq. 2013-cü ildəki yüksək həddən sonra azalmağa başlayıb. Bu müddətdə idxalın həcmi 14% azalaraq 10,7 milyard dollardan 9,2 milyard dollara düşüb. Azalma həm dövlət, həm də özəl sektor üzrə qeydə alınıb. 2013-2016-cı illərdə dövlət xətti ilə ölkəyə gətirilən malların həcmi 62,5% azalaraq 3,3 milyard dollardan 1,2 milyard dollara düşüb. Özəl sektoru üzrə isə 2013-cü illə müqayisədə 2,2% azalıb. Fiziki şəxslər üzrə idxalda 2013-2016-cı illərdə 467,1 milyon dollardan 489.1 milyon dollara yüksəlib. **(Qrafik 2.19)**

Qrafik 2.19. İdxalın həcmnin dəyişməsi, milyon USD (2012-2016)

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Manatın məzənnəsinin 2 dəfədən çox ucuzlaşması fonunda bahalanan idxalın həcmində cüzi azalma gömrük-keçid məntəqələrində şəffaflığın artması ilə əlaqələndirmək olar. 2015-ci ildə vergi-gömrük sistemində şəffaflığın artırılması tədbirləri çərçivəsində ölkəyə gətirilən malların qeydiyyatının təkmilləşdirilməsi və qeydiyyatsız gətirilən malların həcmnin minimuma endirilməsi rəsmi idxal göstəricilərinin kəskin azalmasına imkan vermir. Reallıqda isə əvvəlki dövrlərlə müayisədə idxalda əhəmiyyətli azalma var. İdxalatçı şirkətlərlə söhbətdə onlar bu fikri təsdiq ediblər. İdxalın azalması xüsusilə bahalı mallarda müşahidə edilib.

Devalvasiyanın sahibkarlığa təsirinin azaldılması üçün dövlətin dəstəyinin əsas istiqamətləri

Iqtisadi böhran dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün əsas yük və məsuliyyət dövlət qurumlarının üzərinə düşür. Belə vəziyyətlərdə hökumətlər təxirəsalınmaz tədbirlərin əks olunduğu antiböhran proqramları qəbul edir və bunun əsasında dövlət siyasətini qurur. Bu siyasətlər bir qayda olaraq əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin müdafiəsini təmin etmək, investisiya mühitinə təsir edən mənfəət hallarının aradan qaldırılmasına, inzibeti maneələrin aradan qaldırılmasına, iqtisadi aktivliyin artırılmasına yönəldilir.

Neft gəlirlərinin azalması fonunda alternativ olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının zəruriliyi, neft sektorundan dövlət büdcəsində daxilolmaların azalması hökumətin diqqətini sahibkarlıq subyektlərinin problemlərinə yönəltməyə vadar etdi. Böhranın ilk dövründə - 2015-ci ilin əvvəllərində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasında çətinliklərin yaranması vergi qurumları tərəfindən sahibkarlara təzyiqi artırdı. Bu təzyiğin əsasını qabaqcadan vergi ödənişinin edilməsi və kütləvi cərimələr təşkil edirdi. Devalvasiyadan zərbə almış, mal və ya xidmət dövriyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüş sahibkarlıq subyektləri çıxış yolu kimi bazarı, bəzi xarici şirkətləri isə ölkəni tərk etməyə başladılar. Proseslərin belə davam etməsi təkcə büdcə icrasında problemlər yaratmırdı, eyni zamanda işsizliyin geniş vüsət almasını təmin edirdi. Bütün bunlar hökuməti sahibkarlığa münasibətdə əvvəlki dövrlə müqayisədə fərqli yanaşmaya, gömrük-vergi və nəzarət sistemində yenidən baxmağa, devalvasiyanın mənfəət təsirini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər görməyə sövq etdi.

Devalvasiyanın biznesə təsirini minimuma endirmək üçün hökumət aşağıdakı addımları atıb:

- **Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilələrin azaldılması və yoxlanılması hallarının minimuma endirilməsi tədbirləri**

Son dövr ərzində sahibkarların maraqlarının müdafiəsi istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması ilə bağlı qərar olub. 20 oktyabr 2015-ci ildə qəbul edilmiş *“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında”* qanuna əsasən 2015-ci il noyabrın 1-dən etibarən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 il müddətinə dayandırılıb. Qanuna əsasən bu müddətdə yalnız vergi yoxlamaları, insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan hallar üzrə siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən yoxlamalar aparıla bilər.

Həmin yoxlamalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla aparılır. Eyni zamanda qanubda qeyd edilir ki, bu qanunun müddəaları korrupsiya cinayətlərinin araşdırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən aparılan yoxlamalara şamil edilmir.

26 oktyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan hallar üzrə aparılmasına yol verilən yoxlamaların Siyahısı təsdiq edilib.

İqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayev 19 oktyabr 2016-cı il tarixdə Bakıda 150-yə yaxın ixracatçı şirkətin iştirakı ilə keçirilmiş "Qeyri-neft ixracı: Bu günün çağırışları və yeni imkanlar" mövzusunda konfransda çıxışı zamanı qeyd edib ki, yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. 2015-ci ildə sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların sayı 50 mindən çox olduğu halda 2016-cı ildə belə yoxlamaların sayı 50-yə qədər azalıb¹¹.

Vergilər nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 4441 səyyar vergi yoxlaması başa çatıb ki, bu da 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2 dəfə azdır. 2015-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 58.574 obyekt üzrə vergi nəzarəti tədbiri keçirilərək 66.527 akt tərtib edildiyi halda, 2016-cı ilin eyni dövründə 12.735 obyekt üzrə vergi nəzarəti tədbiri keçirilərək 14.567 akt tərtib edilib. Bu rəqəm ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə nəzarət tədbirləri nəticəsində tərtib edilmiş akt sayının 4,6 dəfə azalması deməkdir. Operativ vergi nəzarəti tədbirləri zamanı cari ilin yanvar-sentyabr aylarında tətbiq edilmiş inzibati cərimə və maliyyə sanksiyalarının məbləği keçən ilin ilk doqquz ayı ərzindəkinə nisbətən 8,5 dəfə azalaraq cəmi 2,3 milyon manat təşkil edib¹².

- **Lisenzialaşdırma və icazəalma prosedurunun sadələşdirilməsi.**

Hökumət lisenziyalaşma ilə bağlı qanunvericiliyə dəyişiklik edərək bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi proseduru təkmilləşdirib və lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayını azaldıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 21 dekabr tarixli "**Lisenzialaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında**" Fərmanı ilə "*Lisenzialaşdırma Qaydası*", "*Lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin (dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallar istisna olmaqla) siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri*", "*Dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallarla əlaqədar lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı*

¹¹

http://azertag.az/xeber/Bakida_Qeyri_neft_ixraci_Bu_gunun_chagirisleri_ve_yeni_imkanlar_movzusunda_konfrans_kechirilir-1002821

¹² <http://vergiler.az/art-view/5191/>

və həmin fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğləri” təsdiq edilib.

Onun ardınca 15 mart 2016-cı il tarixli “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Qanun qəbul etməklə lisenziyaların və icazələrin sayı azaldılıb, 22 fəaliyyət növü üzrə lisenziya ləğv edilib, lisenziya verən dövlət orqanlarının sayı 23-dən 4-ə endirilib, lisenziyaların verilməsi müddəti 15 gündən 10 iş gününə azaldılıb, lisenziyaların “ASAN xidmət” mərkəzlərində verilməsi təmin edilib. Bundan başqa icazələrin sayı isə 80-dək, icazələrin alınması müddəti 7 günədək azaldılıb. Qanunvericilik elektron lisenziyaların verilməsini, lisenziyaların verilməsi zamanı “bir pəncərə” sisteminin tətbiqini də nəzərdə tutur. Həmçinin dövlət orqanlarını lisenziyaların alınması ilə bağlı sahibkarlara 5 gün ərzində metodik yardım göstərməyə təhkim edir.

Qanun lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin və icazələrin müəyyən edilməsinin meyarlarını, onların siyahısını, lisenziya və icazə sisteminin dövlət tənzimlənməsinin prinsiplərini, lisenziyanın (icazənin), onun dublikatının və əlavəsinin verilməsi, lisenziyanın (icazənin) yenidən rəsmiləşdirilməsi, dayandırılması, bərpa edilməsi və ləğvi qaydalarını, lisenziya və icazə verən orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin və lisenziya (icazə) sahiblərinin məsuliyyətini tənzimləyir. Yeni qanunla lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinə verilən icazələrin siyahısı təsdiq edilib.

Qanunun əsas məqsədi ölkədə sahibkarlığın inkişafına daha əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaq üçün vahid xüsusi razılıq (lisenziya) və icazə sisteminin yaradılmasıdır. Əvvəllər lisenziya və icazə sisteminin hüquqi əsalarını müəyyən edən müddəalar nisbətən dağınıq şəkildə müxtəlif normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapırdı ki, bu da, həm müəyyən hüquqi, həm də texniki problemlər yaradırdı. Bu normaların sistemləşdirilməsi, vahid bir sənəd şəklində uyğunlaşdırılması həm sahibkarlar üçün, həm də qanunu tətbiq edən subyektlər üçün faydalıdır.

İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatına görə, 2015-ci il noyabrın 2-dən lisenziyaların «ASAN xidmət» mərkəzləri vasitəsilə verilməsinə başlanılıb və sahibkarlara 1584 yeni lisenziya verilib, 1498 lisenziya isə müddətsiz lisenziya ilə əvəz edilib. Ümumilikdə, bu dövrdə sahibkarlıq subyektlərinə 3082 lisenziya verilib. Bunların 2719-u Bakı şəhərinin, 363-ü isə regionların payına düşür¹³.

- **Sahibkarlıq subyektləri üçün vergi amnistisiyasının tətbiq edilməsi**

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 30 dekabr 2016-cı il tarixində “Vergi ödəyicilərinin 2017-ci ilin 1 yanvar tarixinə mövcud olan vergi borclarının tənzimlənməsi

---

¹³ <http://vergiler.az/art-view/5191/>

haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalayıb və Qanun 2017-ci ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minib.

Vergi Məcəlləsinin tələblərinə əsasən, vergi borcları vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borclardan ibarətdir. Qanun vergi ödəyicilərinin yalnız faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə 1 yanvar 2017-ci il tarixə mövcud olan borclarını tənzimləyəcək. Qanunda vergi ödəyicilərinin vergilər üzrə borclarının əsas məbləğinin silinməsi nəzərdə tutulmayıb. Qanuna görə, faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə borcların 2 qaydada - birdəfəyə və mərhələli şəkildə silinməsi nəzərdə tutulur. 1 yanvar 2017-ci il tarixə vergilərin vaxtında ödənilməsinə görə hesablanmış faizlər və nağd pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarının pozulmasına görə Vergi Məcəlləsinin 58.7-ci maddəsinə əsasən tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları üzrə borclar birdəfəyə istisnasız silinəcəkdir. Digər maliyyə sanksiyaları üzrə borcların isə mərhələli şəkildə və müəyyən şərtlər daxilində silinməsi nəzərdə tutulur. 1 yanvar 2017-ci il tarixə mövcud olan maliyyə sanksiyaları üzrə borcların gələn ilin ilk ayı ərzində 30 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 70 faizi, yanvar-fevral ayları ərzində 50 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 50 faizi, yanvar-mart ayları ərzində isə 70 faizi ödənildikdə yerdə qalan borcların 30 faizi silinəcəkdir. Qanunun müddəaları vergi ödəyicilərinin faiz və maliyyə sanksiyaları üzrə borclarının məcburi ödənilməsi ilə bağlı məhkəmə qərarı qəbul edilmiş hissələrinə də şamil ediləcəkdir.

Vergilər Nazirliyinin Vergi cinayətlərinin təhlili və vergi borclarının alınması işinin təşkili Baş İdarəsinin rəisi Zeynalabdin Məmmədşadə mətbuata açıqlamasında bildirib ki, Qanun 44.000-dən çox vergi ödəyicisini əhatə edəcək və onların da 97 faizdən çoxu özəl sektorda çalışan sahibkarlardır¹⁴.

- **Gömrük sistemində idxal prosedurunun sadələşdirilməsi**

"Gömrük sistemində islahatların davam etdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" 4 mart 2016-cı il tarixli, 1853 sayılı Prezident Sərəncamı verilib. Sərəncamın məqsədi gömrük sistemində dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətini artırmaq və vətəndaşların rahatlığını təmin etmək üçün malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipinin daha da təkmilləşdirilməsi, ticarət-iqtisadi münasibətlərdə idxal-ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması, gömrük sərhədindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və s. təmin etməkdir.

Fərmanda həmçinin məmur-vətəndaş təmasının minimuma endirilməsi və elektron gömrük xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə Gömrük

---

¹⁴ <http://vergiler.az/art-view/5375/>

Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş bütün bəyannamələrin gömrük orqanlarında elektron formada qəbulunu nəzərdə tutur.

2016-cı il 21 may tarixdə qəbul edilmiş *“Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərindən istifadə QAYDALARI”*nın məqsədi gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha çevik və şəffaf həyata keçirilməsi və məmur-sahibkar münasibətlərinin müasir idarəçilik prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi, o cümlədən risk qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında, avtomatlaşdırılmış elektron informasiya sisteminin imkanlarından istifadə etməklə, yarana biləcək təhlükənin səviyyəsinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi, gömrük nəzarətinin formalarının idxal-ixrac prosedurları üzrə tətbiqinin daha da optimallaşdırılmasından ibarətdir.

- **Sahibkarlar üçün bir sıra vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi**

Sahibkalığı inkişaf etdirmək üçün hökumət vergi rejiminin yumşaldılması istiqamətində bir sıra dəyişikliklər edib. 2015-2016-cı illərdə Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında bir neçə qanun qəbul edilib. Sahibkarlığın inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklərin mühüm bir qismi sadələşdirilmiş vergi ilə bağlıdır. Dəyişikliklərə əsasən, ƏDV-nin məqsədləri üçün ərizə vermə öhdəliyini yaradan vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120.000 manatdan 200.000 manatadək artırılıb. Məcburi ƏDV qeydiyyatına alınmaq öhdəliyi yaradan həddin artırılması dövrüyyəsi 200.000 manatadək olan şəxslərə sadələşdirilmiş vergitutma rejimində fəaliyyətlərini davam etdirməyə imkan verəcək ki, bu da vergi inzibətçiliğinin sadələşdirilməsinə gətirib çıxaracaq. Digər mühüm məqam ticarət və ictimai işə sektorunun vergiyə cəlb edilməsindəki dəyişikliklərlə əlaqədardır. Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, ticarət və ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə dövrüyyəsi 200.000 manatdan artıq olmayan sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququ verilir. Yəni, satış dövrüyyəsi 200.000 manatdan artıq olduğu halda belə, məhz bu iki sahədə çalışan vergi ödəyiciləri sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi ola biləcəklər. Yalnız bu halda, yəni ticarət və ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin satış dövrüyyəsi 200.000 manatdan artıq olduğu halda, əldə edilən ümumi hasilatın həcmindən ticarət fəaliyyəti üzrə 6 faiz, ictimai işə fəaliyyəti üzrə 8 faiz dərəcə ilə sadələşdirilmiş vergi tətbiq ediləcək. Satış dövrüyyəsi 200.000 manatdan aşağı olan bütün digər sahibkarlıq subyektləri, o cümlədən ticarət və ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri isə yenə də əvvəlki qaydada, yəni Bakı şəhərində vergilərini 4 faiz, digər regionlarda isə 2 faiz dərəcə ilə ödəyəcəklər.

Ticarət dövrüyyəsi 200.000 manatdan artıq olan şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq hüququndan istifadə etməyə də bilirlər. Vergi Məcəlləsi onlara bu seçim

hüququnu verir. Bu halda həmin şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş ümumi qaydada ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatda alınaraq ƏDV, ilin yekunlarına əsasən mənfəət (gəlir) və əmlak vergilərini (hüquqi şəxslər üçün) dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Vergi Məcəlləsinə 19 yanvar 2016-cı il tarixdə edilmiş dəyişikliyə əsasən, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara münasibətdə bir sıra vergi güzəştləri tətbiq olunur. Məsələn, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən əldə etdiyi gəlirin 50 faizi - 7 il müddətinə gəlir vergisindən, hüquqi şəxsin isə əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi - 7 il müddətinə mənfəət vergisindən azaddır. Eləcə də, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə, buğdanın idxalı və satışı, buğda ununun və çörəyin istehsalı və satışı - 2016-cı il yanvarın 1-dən 1 il müddətinə, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən müvafiq əmlakına görə 7 il müddətinə əmlak vergisini ödəməkdən azaddır. Həmçinin investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətində və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azaddır.

Vergi Məcəlləsində edilmiş digər dəyişiklikliyə əsasən, 2017-ci ildən başlayaraq respublika ərazisində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satışı zamanı ƏDV-yə ticarət əlavəsi (pərakəndə satış qiyməti ilə alışı qiyməti arasındakı fərq) cəlb edilir. Əvvəlki versiyada ƏDV ümumi dövriyyəyə tətbiq edilirdi və iri pərakəndə satış obyektləri vergi güzəştləri olan yerli fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsulları almaqda maraqlı deyildilər. İri marketlər ƏDV əvəzləşdirməsi üçün idxal məhsullarına üstünlük verirdilər. Yeni dəyişiklik həm yerli fermerlər, həm də iri supermarketlər üçün müsbət dəyişiklikdir.

Son illər ölkədə sənaye və texnologiya parklarının salınması çərçivəsində bu parklarda yerləşən hüquqi və fiziki şəxslər üçün bir sıra vergi güzəştləri tətbiq edilir. Vergi Məcəlləsinə görə, İqtisadiyyat Nazirliyinin qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir 7 il müddətinə vergidən azad olunurlar. Digər tərəfdən sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər tərəfindən təsdiqedicisi sənəd əsasında idxal olunan texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı - rezidentin sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatda alındığı tarixdən 7 il müddətinə rüsumdan azaddır.

- **Yerli istehsalın qorunması məqsədilə idxal rüsumlarının artırılması**

Milli valyutanın ucuzlaşması idxal mallarının qiymətini bahalaşdırdı. Ancaq qiymət artımı yerli istehsalı da əhatə etdi. Kəskin devalvasiyadan sonra yerli istehsalçılar, o cümlədən ölkənin iri yerli ərzaq məhsulları istehsalçıları olan “Azersun Holding”¹⁵ və “Veysəloğlu” Şirkətlər Qrupu¹⁶ məhsullarının qiymətini artırdı. Buna səbəb yerli istehsalda idxal olunan xammalın yüksək çəkiyə malik olmasıdır. Nəticədə manatın ucuzlaşması yerli istehsalın qiymət baxımından idxal qarşı rəqabət qabiliyyətini ciddi artırma bilmədi. Yerli istehsalı stimullaşdırmaq üçün idxal məhsullarına tətbiq edilən gümrük rüsumlarını artırdı.

Nazirlər Kabinetinin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli 367 sayılı Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gümrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” Qərara dəyişiklik edərək bəzi mal qruplarının idxalı üzrə rüsumlar 2 il müddətinə artırılıb. Dəyişiklik bir sıra məhsullara o cümlədən yumurtaya, tərəvəzə (xiyar, üzüm), meyvəyə (fındıq, alma, armud və s.), şirələrə, spritsiz içkilərə, bəzi tikinti məmulatlarına (keramika, inşaat kərpicləri) tətbiq edilib. Dəyişikliyə əsasən Azərbaycana idxal edilən 1 kq ev toyuğu əti üçün 1 dollar, 1000 ədəd toyuq yumurtası üçün 100 dollar, 1 kq soğan üçün 0,2 dollar, 1kq xiyar üçün 0,2 dollar, 1 kq qoz-fındıq üçün 1,5 dollar, 1 kq üzüm üçün 0,4 dollar idxal rüsumu müəyyənləşdirilib. Halbuki bundan əvvəl bu məhsullara gümrük dəyərinin 15 faizi həcmində standart gümrük idxal rüsumu tətbiq edilirdi.

- **Sahibkarlıq subyektlərinin ixrac potensialının artırılması tədbirlərinin dəstəklənməsi**

Qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətləri sırasında hökumət ixracı stimullaşdırmaq siyasətinə diqqəti artırır. 2015-ci ilin sonlarında başlayaraq bu sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. 18 yanvar 2016-cı il tarixində ölkə prezidentinin sərəncamı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutan normativ akt qəbul edilib. Sərəncamın məqsədi qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasını, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalını və ixracının, ənənəvi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılmasını təmin edən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur

- *kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracla bağlı geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi mexanizmi;*
- *xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil edilməsinə, xarici bazarların araşdırılması və marketing fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, ixracla əlaqəli*

¹⁵ <http://azpolitika.info/?p=180794>

¹⁶ <https://xeberman.com/main/1809-veyslolu-mhsullarn-bahaladrd.html>

tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsi və ödənilmə mexanizmi.

Xarici ölkələrə ixrac missiyalarına dəstək tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün 2016-cı ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan İqtisadiyyat Nazirliyinə 3 milyon manat ayrılıb.

Bundan başqa 1 mart 2016-cı il tarixində qəbul edilmiş **qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı Fərmana görə**, ölkə ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac olunan həmin məhsulların növündən asılı olaraq, qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilməyə başlayıb. Ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 faizini təşkil edir. Nazirlər Kabinetinin **6 oktyabr 2016-cı il tarixli Qərarı ilə** ixrac təşviqinin baza məbləğinə tətbiq olunacaq əmsallar təsdiq edilib. Ən aşağı əmsal 1, ən yuxarı əmsal isə 2-dir. Məsələn, nar və xurma ixracı üçün 1 əmsal, yəni gömrük dəyərinin 3%-i həddində ixrac təşviqi ödənilir. Təbii bal, unlu qənnadı məmulatları, qurudulmuş meyvələrə 1,5 əmsal (gömrük dəyərinin 4,5%-i), Meyvə və tərəvəz şirələri, o cümlədən nar şirəsi, spirtli içkilərə 2 əmsal (gömrük dəyərinin 6%-i) tətbiq edilir. Bu qərar 2020-ci il 31 dekabr tarixinədək qüvvədədir.

- **Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsinin qəbulu**

Ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il Fərmanı ilə *“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”* təsdiq edilib. Bu yol xəritələrindən biri də *“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”*dir¹⁷. Yol Xəritəsinin məqsədi Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı təmin etməkdir.

Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir.

17

http://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf

Strateji Yol Xəritəsində müəyyənləşdirilən strateji məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra strateji hədəflər müəyyənləşdirilib:

- uzunmüddətli perspektivdə KOS-un Azərbaycanın ÜDM-inə təsirini artırmaq məqsədilə ölkədə biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın daha da yaxşılaşdırılması;
- KOS subyektlərinin dayanıqlı şəbəkəsinin yaradılması məqsədilə maliyyələşmə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışın təmin edilməsi;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması və ölkədə istehsal olunan malların beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə KOS-un fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması;
- İxtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasına və KOS subyektlərinin bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqla, regional bazarlarda keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təklifinin artırılması;
- KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyaların təşviqi, bu sahə ilə bağlı araşdırma və inkişaf fəaliyyətinin gücləndirilməsi.

Müəyyən edilmiş strateji hədəflərə nail olmaq üçün təxminən 700 milyon manat investisiya tələb olunur ki, nəticədə 2020-ci ildə iqtisadiyyatda təxminən 1 milyard 260 milyon manat əlavə dəyərin və 34240 yeni iş yerinin yaradılması gözlənilir.

Yol Xəritəsinə əsasən, 2025-ci ildən sonrakı perspektivdə xüsusi sektorlar üzrə yerli tələbat ödənildikdən sonra güclü yerli şirkətlər və çoxsaylı KOS subyektləri öz ticarət şəbəkəsini beynəlxalq bazarlarla, xüsusən də ətraf regionlardakı bazarlarla əlaqələndirərək, Azərbaycanın qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli dərəcədə artımına müsbət təsir göstərəcəklər. Azərbaycanda, xüsusən də xarici ticarətdə KOS-un payının 40 faizə qaldırılması planlaşdırılır. Bununla yanaşı, 2025-ci ildən sonrakı dövrdə KOS-un ÜDM-də və məşğulluqda payının müvafiq olaraq 60 və 70 faizə çatdırılması hədəf götürülür. Nəzərdə tutulan hədəflərin reallaşdırılması növbəti onillik ərzində Azərbaycanda biznes üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, KOS-un inkişafına ünvanlanmış müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsi, aidiyyəti dövlət qurumlarının iştirakı və səyi, xüsusilə də zəruri proseslərin sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi sayəsində mümkün olacaqdır.

Devalvasiyanın biznesə təsirinin yaratdığı risklər

Devalvasiyanın sahibkarlığa vurduğu zərər bir sıra risklər yaradır. Həmin risklər aşağıdakılardır:

Risk 1. İqtisadiyyatın dollarlaşması səbəbindən biznesin milli valyutada borclanma imkanının məhdudlaşması

2014-ci ilin sonlarından başlayaraq maliyyə sektorundan müşahidə edilən dollarlaşma prosesi müəyyən qədər səngisə də hələki sabitləşməyib. Depozitlərin, o cümlədən əhali əmanətlərinin dollarlaşması və milli valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarını milli valyutada olan kreditləşməni məhdudlaşdıraraq dollar kreditlərinə üz tutmağa vadar edib.

2012-2016-cı illərdə cəmi kreditlərdə xarici valyuta kreditlərinin payı 31,2%-dən 53,8%-ə yüksəlib. (**Qrafik 1.11**) Kreditlərlə müqayisədə depozitlərin dollarlaşması daha yüksək səviyyədə olub. 2016-cı ilin sonuna xarici valyutada olan depozitlərin payı cəmi depozitlərdə 75,6%-ə yüksəlib. Bu müddətdə maliyyə təşkilatlarının depozitlərinin dollarlaşması 88,3% olub. (**Qrafik 1.12**)

Maliyyə sektorunu dollarlaşması qiymətli kağızlar bazarına da sirayət edib və bu bazarda da milli valyutada resurs cəlbini çətinləşdirib. Kredit faizləri ilə müqayisədə kapital bazarından resurs cəlbi ucuz olsa da Azərbaycanda bu sektor zəif inkişaf edib və məhdud sayda şirkətin bu bazara çıxış imkanı mövcuddur. Kapital bazarında milli valyutada olan istiqrazlara maraq aşağı səviyyədədir. Xarici valyuta nominalında olan istiqrazlara isə kreditlərdən ucuz olmasına rəğmən maraq azdır. Buna görə də şirkətlər xarici valyutada borclanmaya getməyə məcburdurlar.

İqtisadiyyatın yüksək səviyyədə dollarlaşması pul-kredit siyasətinin səmərəliliyinin məhdudlaşmasına, likvidlik problemlərinin artmasına, Mərkəzi Bankın rolunun azalması kimi neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Bunun üçün iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsinin aşağı salınması vacibdir. Milli valyutada qiymətli kağızların buraxılması, etibarlı indeksasiya sistemi, valyuta risklərini sığortalama (hedge) aləti, kapital bazarının və bankolmayan institutların gücləndirilməsi, kredit məlumatları sisteminin təkmilləşdirilməsi, nəzarətin gücləndirilməsi, faiz dərəcələri üzərində inzibati tədbirlərdən imtina edilməsi, valyuta depozitləri və istiqrazlarının gəlirliliyinə vergi rejiminin tətbiqi kimi addımlar dollarlaşmanı əngəlləyə bilər.

Əksdollarlaşma siyasəti müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilib və bu siyasət bazar alətlərinə və inzibati tədbirlərə əsaslanıb.

Bazar alətlərinin tətbiqi tədbirləri qismində dövlət borcunun idarə edilməsi, daxili maliyyə bazarının inkişafı, dollar aktivlərinə alternativin tətbiqi, üzən məzənnəyə keçid, ödəniş sisteminin tənzimlənməsi, indeksasiya mexanizmlərinin yaradılması, maliyyə liberallaşması, məcburi ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi həyata keçirilib.

Dövlət borcuna xidmətlə bağlı kompleks tədbirlərə milli valyutada dövlət istiqrazlarının buraxılışının artırılması daxildir. Bu addım mübadilə məzənnəsinə çeviklik verməklə dövlətin valyuta balansının dollarsızlaşmasına imkan verir. Zərurət yarandıqda dövlət istiqrazları inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilə bilər. **Boliviya, İsrail, Meksika** kimi ölkələrdə belə təcrübə mövcuddur. Bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, məzənnə dəyişməsinin kompensasiyası üçün tətbiq edilən yüksək faiz dərəcəsi bir sıra hallarda dövlətin borca xidmət xərclərini kəskin artırır.

Daxili maliyyə bazarının inkişafı zamanı dollar depozitlərinə alternativ investisiya imkanlarını artıran milli valyutada olan istiqraz bazarının stimullaşdırılır. Daxili pul və kapital bazarında milli valyutada olan qiymətli kağızların artması dollar aktivlərinin azalda bilər. **Anqola, Boliviya, Çili, Meksika, Rusiyada** belə təcrübədən istifadə edilib.

Maliyyə liberallaşması tədbirlərinə bankların faiz dərəcələri üzərində inzibati nəzarətin ləğv edilməsi daxildir (**Estoniya, Haiti, Macarıstan**). Bu ona gətirib çıxarır ki, daxili real faiz dərəcələri müsbət olur və milli valyutanın cəlbediciliyi artırır.

Məcburi ehtiyat normalarına tələblər müəyyənləşdirilərkən xarici valyuta ilə müqayisədə milli valyutada yerləşdirilən depozitlərə daha əlverişli şərait yaradılır. Bu tələb xarici valyutada olan kreditləri bahalaşdırır. (**Boliviya, Honduras, Nikaraqua, İsrail**). Bu addım bankları milli valyutada depozit cəlbinə stimullaşdırır.

Əksdollarlaşma tədbirləri qismində kommersiya banklarına olan prudensial siyasətlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədbirlərə açıq valyuta mövqeyinin maksimal daralması tələbləri (**Xorvatiya, Türkiyə**), xarici valyutada olan depozitlərə (**Anqola, Uruqvay**) və kreditlərə (**Xorvatiya**) yüksək tələblər, valyuta kreditləri, xüsusən də sığortalanmamış (unhedged) borclar üzrə ehtiyatların yaradılmasına yüksək tələblər (**Anqola, Honduras, Vyetnam**) daxildir.

Çili, Kolumbiya, Meksika və İsraildə milli valyutanın cəlbediciliyini və inamı artırmaq, həmçinin alıcılıq qabiliyyətinin sabitliyini qorumaq üçün kəskin məzənnə dəyişiklikliyindən sığortalamağa imkan verən əhəlinin gəlirlərinin indeksasiyası sistemi tətbiq edilib.

Polşada 1993-2000-ci illərdə aparılan effektiv əksdollarlaşma siyasəti islahatlar və sərt pul-kredit siyasətinə əsaslanıb. Polşa maliyyə sektorunun liberallaşması və kapitalla əməliyyatlar üzrə hesabların tədricən açılması yolu ilə makroiqtisadi sabitlik proqramını reallaşdırıb. Digər tərəfdən milli valyuta əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsi xarici valyuta ilə müqayisədə yüksək olub. Belə siyasət xarici valyuta depozitlərinin ümumi pul kütləsində payının 79%-dən (1989) 30%-ə enməsinə (1993) səbəb olub.

İnzibati tədbirlər siyasətinə xarici valyutada olan depozitlərin milli valyutaya məcburi konvertasiyası, xarici valyutanın hesabdən çıxarılmasına müəyyən müddətə qadağa, xarici valyutada olan müqavilələrin və faiz gəlirlərinin vergiyə cəlbini qeyd etmək olar.

Xarici valyutada olan depozitlərin milli valyutaya məcburi konvertasiyası **Boliviya, Meksika** və **Peru** kimi ölkələrdə kapitalın maliyyə sektorundan axınının artımına gətirib çıxardı. Xarici valyutanın hesabdən çıxarılmasına müəyyən müddətə qadağa **Argentina** və **Pakistanda** tətbiq edilib. Argentinada xarici valyutada olan “dondurulmuş” depozitlər inflyasiya səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilib, Pakistanda milli valyuta ilə ödənilib. **Pakistanda** xarici valyutada yerləşdirilən bank depozitləri və istiqrazlarından əldə edilən gəlirlər vergiyə cəlb edilir. **Boliviya**da xarici valyutada ifadə olunan istənilən aktivlərlə bağlı müqavilələr vergiyə cəlb edilir. **Peru**da yerli valyutada ödənişləri stimullaşdırmaq üçün xarici valyutada olan ödəniş çeklərinə 2%-lik vergi tətbiq edilir.

Təcrübə göstərir ki, bazar alətlərindən istifadə etmədən yalnız məcburi əksdollarlaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi səmərə vermir. Peru və Boliviya inzibati yolla dollarlaşmanı azalda bilməməsi buna sübutdur. Argentina və Pakistanda atılan addımlar nəticəsi ona gətirdi ki, rezidentlər xarici valyuta vəsaitlərini bank hesablarında yox, nağd şəkildə saxlamağa üstünlük verdilər. Belə məhdudiyətlər milli bank sektoruna inamı təhlükə altına qoyur və kapital axınına və dezintermediasiyaya gətirib çıxarır.

Qazaxıstanda Ölkə iqtisadiyyatının dollarlaşma səviyyəsini azaltmaq üçün ayrıca tədbirlər planı hazırlanıb. Plan 3 əsas strateji istiqamətə - makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə, nağdsız ödənişlərin inkişafına və kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasına əsaslanır. Milli Bank və hökumətin birgə tədbirləri nəticəsində təngə üzrə maksimal faiz dərəcəsi 10%-dən 14%-ə qaldırılıb, xarici valyuta üzrə illik faiz dərəcəsi 3%-dən 2%-ə endirilib. Milli valyuta üzrə depozitlərin kompensasiya məbləği 5 milyon təngədən (15 min ABŞ dolları) 10 milyon təngəyə (30 min ABŞ dolları) artırılıb. 1 yanvar 2016-cı il tarixindən xarici valyuta gəliri olmayanlara xarici valyutada kredit verilməsi qadağan edilib. **Rusiyada** milli valyuta 2014-cü ildən üzən məzənnəyə keçib, uçot dərəcəsi artırılıb

Risk 2. Milli valyutanın məzənnəsinin qeyri-sabitliyinin yüksək inflyasiya təzyiqi yaratması

Manatın məzənnəsinin sabitliyi yalnız dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi inkişaf fonunda mümkündür. Ölkənin maliyyə sektorunun sürətlə dollarlaşması milli valyutaya təzyiqi artırmaqla yanaşı makroiqtisadi sabitliyi riski altına qoyur. Milli valyutanın ucuzlaşması idxaldan asılı olan ölkə iqtisadiyyatını yüksək inflyasiya idxalına məruz qoyub. Son 5 ildə inflyasiya səviyyəsi birrəqəmli həddən (2012-cı il üzrə 1,1%)

ikirəqəmli həddə (2016-cı il üzrə 12,4%) keçib. Milli valyutanın qeyri-sabitliyi istehlak qiymətləri indeksinə yüksəldici təsir göstərir. Qeyri-ərzaq məhsullarının əksər hissəsi, ərzaq məhsullarının isə əhəmiyyətli hissəsi (tam və ya qismən) idxal olunur. Milli valyutanın ucuzlaşması xarici valyuta ilə alınan məhsulları bahalaşdırır. 2016-cı ildə ərzaq məhsullarının qiymətləri 14,7%, qeyri-ərzaq məhsullarının qiymətləri 16,7% artıb. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, bu müddətdə manat ABŞ dollarına nisbətən dəyərini rəsmi olaraq 13%-dən çox itirib. Halbuki idxalatçı şirkətlərin müraciət etdikləri “qara bazar”da manatın il ərzində ucuzlaşması təxminən 20% təşkil edib.

Hazırda Azərbaycanda inflyasiyaya bir sıra daxili və xarici amillər təsir edir. *Daxili amillərə* dövlət büdcəsində kəsinin yaranması, mikro və makro səviyyədə disproporsiyanın yaranması, xarici ticarətdə inhisarın mövcudluğu, daxili bazarın iri şirkətlərin inhisarında olması, yüksək kredit faizləri daxildir. Xarici amillərə isə xarici ticarətdən daxilolmaların azalması, xarici ticarət və tədiyyə balansında kəsinin mövcudluğu, idxal mallarının xarici bazarlarda bahalaşması daxildir.

Bir qayda olaraq dəyişkən inflyasiya, milli valyutanın dəyərsizləşməsi, asimmetrik məzənnə siyasəti və maliyyə bazarının kiçikliyi maliyyə sisteminin dollarlaşmasını şərtləndirir. Valyutanın məzənnəsinin tez-tez aşağı salınması və valyuta məzənnələrində yüksək volatillik xarici valyuta depozitlərinin artımına gətirib çıxarır, yüksək inflyasiya isə öz növbəsində, bank kreditlərini “dollarlaşdırır”. Bütün bunlar Azərbaycanın maliyyə sektorunda müşahidə edilir və yüksək həddə dollarlaşma makroiqtisadi sabitliyi risk altına alır.

Milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyinin təmin edilməsinin və inflyasiyanın cilovlanmasının yolu əksdollarlaşma siyasətinin həyata keçirilməsidir. Xarici təcrübədə bununla bağlı uğurlu təcrübələr mövcuddur (**Bax: Risk 1-ə**) Bundan başqa **İsraildə** əksdollarlaşma proqramı xarici valyutada olan dövlət borcunun bir hissəsinin azaldılması, onun ödənilməsi müddətinin artırılması və valyuta riskləri idarə olunması, sığortalanması üçün alətlərin tətbiqinə istiqamətlənib. Xarici valyutada depozitlər üzrə ehtiyat ayırmalarının artımına nail olunub və depozitlərin indeksləşdirilməsi yolu ilə alternativ investisiya imkanları təklif edilib. Proqramın nəticəsi olaraq inflyasiya səviyyəsi 1984-cü ildəki 400%-dən 1990-cı ildə birrəqəmli səviyyəyə enib. **Çili** 1990-cı ilə maliyyə sektorunu liberallaşdırıb, inflyasiya hədəflənməsi siyasətini qəbul edib və milli valyutanı 1999-cı ildə üzən məzənnəyə keçirib. Çilin əksdollarlaşma sahəsində siyasətinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk tədbir qismində indeksasiya tədbirləri görülməlidir. 2010-cu ilə milli valyutada olan depozitlər artaraq cəmi depozitlərdə payı 90%-ə çatıb.

Risk 3. Mal və xidmət dövriyyəsinin azalması biznesin inkişafına mane olur, onların kədr potensialını zəiflədir.

Bir tərəfdən milli valyutanın devalvasiyası səbəbindən mal və xidmətlərin bahalaşması, digər tərəfdən əhalinin real gəlirlərinin azalması səbəbindən alıcılıq qabiliyyətinin azalması mal və xidmətlərə tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı. Xarici valyutada olan kreditlərin qaytarılmasının çətinləşməsi bəzi subyektləri bağlanmağa, bəzilərini böyük zərərlə üzləşməsinə, üçüncülərinin isə yeni resurs əldə etmək imkanını məhdudlaşdırdı. Nəticədə sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinin azalması və işçi heyətini ixtisar etməsi zərurəti ortaya çıxdı. Əhalinin real gəlirləri 2016-cı ildə 2,74%-ə qədər azalması onların alıcılıq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərib.

Tədqiqatın hazırlanması çərçivəsində kiçik və orta ölçülü sahibkar arasında aparılmış sorğunun (**ƏLAVƏ 1**) nəticəsi də hər 5 respondentdən 4-ü dövriyyəsinin azaldığını, hər 4 respondentdən 3-ü isə işçi ixtisarını aparmaq məcburiyyətində qaldığını qeyd edib. Rəsmi statistika da dövriyyənin azalmasını və işçi ixtisarını təsdiq edir. Kəskin devalvasiyanın baş verdiyi 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə məhsul buraxılışı 78%, sənayedə 51,7%, informasiya və rabitədə 66,5%, tikintidə 58,9%, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda 46,9% azalıb. (**Qrafik 2.1**).

İqtisadiyyatda mizlə işləyənləyənlərin sayı 2015-ci ildə 1.13% azalıb. (**Qrafik 2.3**) Həmin il mizdlü işçilərin azalması emal (8,3%), tikinti (11,9%), maliyyə və sığorta (2,6%), informasiya və rabitə (0,8%) sektorlarında qeydə alınıb. İşsizlik kiçik sahibkarlıq subyektlərində də özünü qabarıq göstərir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2015-ci ildə bu sektorda işləyənlərin orta illik sayı 24%-ə qədər azalıb.

İşçi heyətinin azalması şirkətlərin kadr potensialını zəiflədir. İxtisarlardan qaçmaq üçün bəzi şirkətlərin maaşları azaltması siyasəti sosial baxımdan işçilərə dəstək olsa da peşəkar kadrların daha yüksək maaş təklif edən yerlərə üz tutmasına səbəb olur.

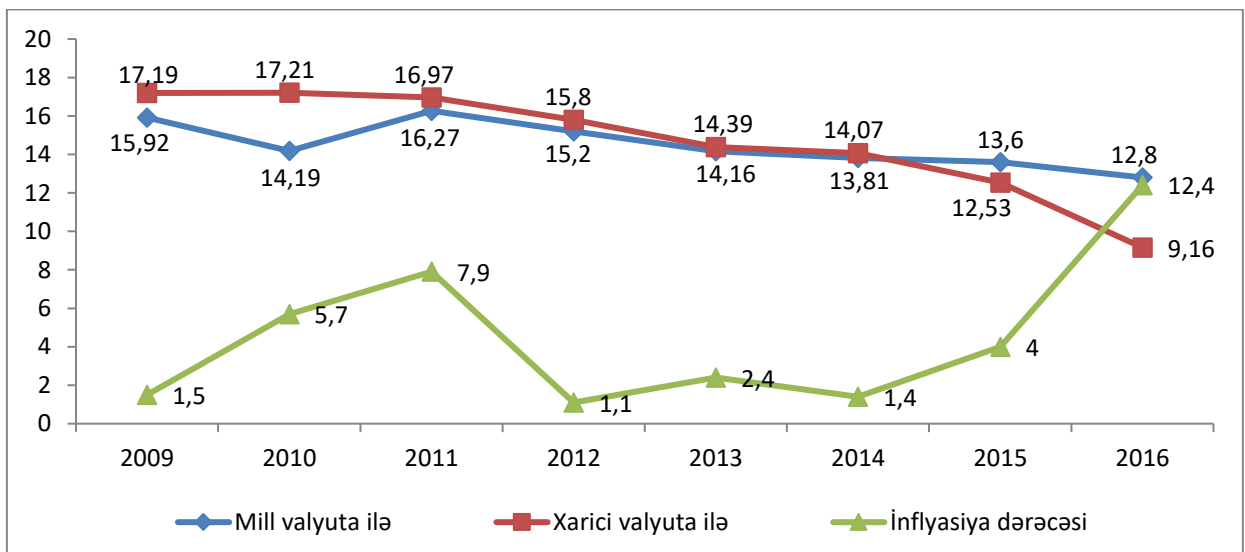
ABŞ-da 2009-cu ildə “Amerikanın Bərpa və Reinvestisiyalaşma Planı” (American Recovery and Reinvestment Act) adlı proqramı qısamüddətli perspektivdə işsizliklə mübarizəni gücləndirmək, uzunmüddətli dövrdə isə iqtisadi artımın davamlılığının təmin olunması üçün nəzərdə tutulub. Plan əsasən 2 istiqaməti - vergilərin azaldılmasını və iqtisadiyyata miqyaslı büdcə investisiyalarını özündə əks etdirir. Layihənin ümumi dəyəri 800-900 milyard dollar təşkil edib. Planda vergi dərəcələrinin azaldılması nəzərdə tutulub. Biznes məqsədli daşınmaz əmlakın vergi dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınıb. Plan bir neçə blokdan - ehtiyacı olanlara dəstək, infrastruktur layihələri, vergilər - ibarətdir. Plana görə, kiçik biznes subyektləri investisiya məqsədlə sərflədiyi 250 min dollara qədər vəsaiti vergitutma bazasından çıxarıla bilər.

Risk 4. Biznesin ucuz kredit resurslarına çıxışının məhdudlaşması

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksək olması biznesə, xüsusən də KOS-ların kredit resurslarına əlçatanlığını azaldan amillərdəndir. Bol neft pulları dövründə kredit faizlərinin yüksək olması ciddi fəsadlar törətməsə də, iqtisadi aktivliyin azaldığı və milli

valyutanın qeyri-sabitliyi dövründə pul resurslarının baha olması sahibkarlığa ağır zərbə vurur. Uzun müddət inflyasiya səviyyəsinin aşağı olmasına rəğmən kredit resurslarının illik faiz dərəcəsi həmişə yüksək olub. 2009-2015-cü illərdə orta illik inflyasiya səviyyəsi 1-8% arasında dəyişdiyi halda 2016-cı ildə 12,4%-ə yüksəlib. Bu müddətdə kreditlərin orta illik faiz dərəcəsinə əhəmiyyətli dəyişiklik olub. Manat üzrə orta faiz dərəcəsi 15,9%-dən 12,8%-ə, dollar üzrə faiz dərəcəsi 17,19%-dən 9,16%-ə düşüb. Buna baxmayaraq sahibkarların ucuz resursa çıxışı yox dərəcəsinədir. Banklar milli valyutada kredit vermirlər. (Qrafik 4.1.)

Xarici valyutada olan 1-3 illik kreditlərin faiz dərəcəsi isə biznes üçün 15-25% arasında dəyişir. Dolların bahalaşma perspektivini nəzərə alsaq bu faiz dərəcəsi ilə kredit götürməyin biznes üçün baha və riskli olduğunu söyləməyə əsas verir. Dollar manat münasibətdə 2015-ci ildə 2 dəfə, 2016-cı ildə 13,4%, 2017-ci ilin yanvar ayında isə 8,2% bahalaşmışdır. Manatın məzənnəsinin qeyri-sabitliyi sahibkarları dollar kreditlərini almaqdan çəkindirir. Banklar isə xarici valyutada kredit verməyə üstünlük verirlər. Biznesdə rentabelliğin aşağı düşməsi sahibkarları daha ucuz resurs cəlb etməsinə məcbur edir. Kiçik və orta sahibkarların maliyyə-uçot sistemi normalara uyğun olmadığından kapital bazarında iştirak edə bilmirlər. Ona görə də yeganə borclanma bank və bank olmayan kredit təşkilatları vasitəsilə aparılır.

Qrafik 4.1. Bank kreditləri üzrə orta illik faiz dərəcələrinin dəyişməsi dinamikası, %-lə

Beynəlxalq təcrübədə KOS-ların əsas maliyyələşmə mənbələrindən biri də dövlətin müxtəlif dəstək proqramlarıdır. Şirkətlərin maliyyələşmə mənbələrində dövlətin payı ölkələrdə fərqlidir. **ABŞ**-də kiçik müəssisələrin 1%-dən çoxu dövlətin ayırdığı vəsaitlərindən istifadə etdiklərini bildirirlər¹⁸. Avropa ölkələrində müxtəlif maliyyələşmə dəstəyi növü üzrə bu göstərici 2-9% civarında dəyişir. **Kanada** da kiçik və

¹⁸ Mach T. L., Wolken J. D. Financial Services Used by Small Businesses. — P. A 186

orta müəssisələr 11,7%-i fəaliyyətlərinin son 3 ilində hökumət vəsaitlərinə müraciət ediblər¹⁹. Kanadada 10 il müddətinə ayrılmış kredit 250 min dolları ötmür və illik faiz dərəcəsi 2-3 faizdir. Digər tərəfdən borclar üzrə istənilən itkiləri qismən kompensasiya etməklə federal hökumət kiçik biznesin ssuda almasını asanlaşdırır. **Koreyada** KOS-ların dəstəklənməsi üçün dövlət vəsaitləri 3 istiqamətdə sərf olunur: güzəştli kreditlərin verilməsi (8 ilə qədər müddət və faiz dərəcəsi bank dərəcəsi 2,5-3% aşağı), yeni texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi və dövriyyə vəsaitlərinin təmin edilməsi. **Yaponiyada** KOS-ların kooperativ fəaliyyətinin stimullaşdırmaq üçün borcu 2-4% dərəcə ilə götürmək olar. **Sinqapurda** 4 ilədək müddətə kreditlər üçün illik 5%, uzunmüddətli kreditlər üçün 6,5% dərəcəsi tətbiq edilir. İşçilərinin sayı 10-dan çox olmayan mikroşirkətlər üçün xüsusi güzəştli kredit proqramı mövcuddur. **Böyük Britaniyada**²⁰ kiçik və orta müəssisələrə zəmanətin verilməsi sxemi hökumət qurumu - Kiçik Biznesə Xidmət üzrə Agentlik (Small Business Service – SBS) həyata keçirir. SBS Agentliyi 2-10 il müddətinə 5000-100000 funt sterlinq məbləğində borc verir. 2 ildən çox uğurlu biznes quran müəssisələr üçün bu məbləğ həтта 250000 funt sterlinqə çatır. SBS müəssisənin vəziyyətindən asılı olaraq borcun 70%-85%-nə zəmanət verir. Zəmanətin müqabilində borc alan şirkət Agentliyə aldığı borcun qalıq məbləğinin illik 2%-i həddində ödəniş edir.

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, ABŞ, Yaponiya və s.) irihəcmli kreditlərin alınması üçün müəssisənin təşkilati, maliyyə, texniki, kadr və fəaliyyətinin digər aspektləri üzrə obyektiv məlumat təqdim etməsi tələb olunur. Bu tip məlumatlar adətən müvəkkil ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar və ya diaqnostika mərkəzləri tərəfindən hazırlanır. Bu, müəssisələrə vəsait verilməsində mövcud olan riskləri xeyli azaldır.

Risk 5. Pul kütləsinin məhdudlaşması hesabına sahibkarlığın pul resurslarına çıxışının məhdudlaşması

Böhran dövründə hökumətlər bir qayda olaraq iqtisadi aktivliyi, o cümlədən tələbatı artırmaq üçün iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsini artırırırlar. Azərbaycanda devalvasiya gözləntisi yarananda Mərkəzi Bank inflyasiya ilə mübarizə tədbirləri çərçivəsində və dollara tələbatı azaltmaq məqsədilə pul kütləsini məhdudlaşdırmaq siyasəti yürüdür. İqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi 2012-2014-cü illərdə 26-30% civarında dəyişdiyi halda 2015-2016-cı illərdə 16-17%-ə qədər azalıb. Ölkədə həm dollar qıtlığı, həm də paralel olaraq manat qıtlığı yaranıb. Manat qıtlığının yaranması kreditləşməyə də təsir göstərmişdir. Pul təminatının aşağı olması büdcə xərclərinin ilboyu icrasında da çətinlik yaradıb. Məsələn, Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 2016-cı ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 21,5%-i dekabr ayında, 40,1%-i isə sonuncu rübdə icra olunub. Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsi üçün nəzərdə tutulan transfertin 42,8%-

¹⁹ 2002 ENSR Survey [Electronic resource]: Access to finance / EIM Business & Policy Research // http://www.eim.nl/Observatory_7and_8/fr/ensr/2002/survey_4.htm (13 August 2006)

²⁰ Экономический обзор ОЭСР: Турция, 2004 год.

i I-III rübdə, 57,2%-i isə IV rübdə köçürülüb.²¹ Mərkəzi Bankın pul kütləsini məhdudlaşdırmaqla manata təzyiği azaltmaq, dollara tələbatı məhdudlaşdırmaq olub.

Qeyd etməyə dəyər ki, hazırda dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi 45-50%-dən az deyil, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə isə hətta 100%-200% arasında dəyişir. Azərbaycanla oxşar iqtisadiyyata malik Rusiyada 2015-2016-cı illərdə 42-45%, Qazaxıstanda isə 20% olub. ABŞ, Avropa, İngiltərə və Yaponiya Mərkəzi Bankları qlobal maliyyə böhranı dövründə və sonralar QE proqramı çərçivəsində iqtisadiyyatda pul kütləsini artırmaq siyasəti yürütdülər. Rusiya və Qazaxıstanda təxminən oxşar addımı atdılar. Ancaq Azərbaycanda əks addım atılaraq pul kütləsinin məhdudlaşdırılması siyasəti həyata keçirildi. Mərkəzi Bankın 2017-ci il üzrə pul-kredit siyasəti barədə bəyanatından görünür ki, əsas hədəf inflyasiya və manatı sabitliyi olacaq və buna görə sərt-pul kredit siyasəti davam etdiriləcək. Deməli, pul kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması gözlənilmir.

Risk 6. İdxalın məhdudlaşması və istehsalın tələbatı ödəyə bilməməsi səbəbindən mal çeşidinin azalması

Manatın ucuzlaşması fonunda idxal mallarının bahalaşması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması idxal mallarına tələbatı azaldıb. Belə vəziyyətdə idxalatçı şirkətlər mal dövriyyəsinin azalmasının qarşısını almaq üçün daha çox tələb olunan və mümkün qədər ucuz olan malların alınmasına üstünlük verirlər. Belə vəziyyətdə mal çeşidinin azalması, idxal mallarının keyfiyyətinin azalması tendensiyası müşahidə edilir.

Gömrük sistemindən mal idxalı prosedurunun sadələşdirilməsi və asanlaşması uzun müddət qeyri-rəsmi yolla ölkəyə daxil olan bahalı malların rəsmi olaraq gömrük rüsumuna cəlb edilməsinə və bununla da onların daha da bahalaşmasına səbəb olub. Belə malların satış səviyyəsi aşağı düşdüyündən idxalatçılar daha çox ucuz qiymətə olan əvəzedicilər gətirməyə başlayıb.

Ərzaq məhsullarından fərqli olaraq qeyri-ərzaq mallarının yerli istehsalı səviyyəsi çox aşağıdır. Qeyri-ərzaq məhsullarının idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksəkdir. Buna görə də ölkənin qeyri-ərzaq təminatı idxalatçıların seçimindən asılıdır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşdükcə idxalın çeşidi və keyfiyyəti aşağı düşməyə başlayacaq. Nəticədə bazarlar indiki məhsul rəngarəngliyi ilə müqayisədə aşağı keyfiyyətli və məhdud çeşidli məhsullarla əvəz olunacaq.

---

²¹ <http://www.budget.az/main?content=1308>

Böhran şəraitində müxtəlif ölkələrdə KOS-lara dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri

Böhran dövründə bir çox ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi halları artır. Hökumətlər böhrandan çıxış məqsədilə sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi üzrə təxirəsalınmaz tədbirləri nəzərdə tutan antiböhran proqramları qəbul edirlər. Bu tədbirlər adətən bir neçə istiqaməti əhatə edir:

- *ixrac kreditləri və zəmanət öhdəlikləri verməklə, vergi yükünü azaltmaqla və vergi ödənişlərinə möhlət verməklə KOS-ların dövriyyə kapitalının azalmasının qarşısını almağa və satışın dəstəklənməsinə yönəlmiş tədbirlər*
- *KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşması, kredit borclarının restrukturizasiyası, dövriyyə vəsaitlərinin vaxtında təqdim edilməsi, mövcud kreditlərin ödənilməsi şərtlərinin yaxşılaşdırılması və zəmanət verilməsi sxeminin genişləndirilməsi*
- *Yüksək tələbatə malik yeni mal və xidmətlərin bazara çıxışını təmin etməyə imkan verən investisiya və innovasiya layihələrinin reallaşması və başa çatması üçün KOS-lara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi.*

KOS-lara maliyyə yardımı investisiya qrantlarının, güzəştli kreditlərin və əsas vəsaitlərin amortizasiyasının sürətləndirilməsi üzrə tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq üçün əksər ölkələrdə kredit zəmanətlərinin verilməsi sxemlərinin liberallaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin tətbiq edilir.

Beynəlxalq təcrübədə KOS-lara dövlətin maliyyə dəstəyi müxtəlif mexanizmlərə əsaslanır (**Cədvəl 1**)

**Bir sıra ölkələrdə KOS-ların maliyyə dəstəyi ilə
bağlı tətbiq edilən strateji tədbirlər**

Cədvəl 1

Ölkələr	Satış səviyyəsinin dəstəklənməsi, pul axınının təmin edilməsi və KOS-lara dövlət vəsaitlərinin verilməsi				KOS-ların maliyyəyə və kreditə çıxışının yaxşılaşdırılması		KOS-lar üçün investisiya imkanlarının gücləndirilməsi	KOS-ların əsas, səhmdar və vençur kapitalının artırılması
	İxracda maliyyə dəstəyi	Dövlət vəsaitinin alınmasına dəstək	Vergi yumşaldılması	Dövlət sifarişlərinin ödənilməsi prosedurunun sürətləndirilməsi	Kreditlərinin zamanət sisteminin yaradılması və inkişafı	Kreditləşmə sferasında vəziyyətə nəzarət (N) və vasitəçilik (V)		
Avstraliya			✓	✓				
Avstriya	✓				✓		✓	✓
Belçika			✓		✓	V		
Böyük Britaniya				✓	✓			
Macarıstan					✓		✓	✓
Almaniya	✓				✓		✓	
Yunanıstan					✓			
Danimarka	✓		✓					✓
İspaniya	✓				✓		✓	
İtaliya	✓	✓	✓		✓	N	✓	
Kanada	✓	✓	✓		✓			
Lüksemburq	✓				✓			✓
Meksika	✓		✓		✓	V		
Niderland	✓	✓	✓	✓	✓			
Yeni Zelandiya	✓		✓	✓				
ABŞ					✓		✓	
Finlandiya					✓			✓
Fransa		✓	✓	✓	✓		✓	
Çexiya	✓				✓		✓	
İsveçrə	✓						✓	
Cənubi Koreya					✓			
Yaponiya					✓		✓	

Mənbə: Country Responses to the 14 January OECD WPSMEE Questionnaire on The Impact of the Global Crisis on SME and Entrepreneurship Financing

Müxtəlif ölkələrdə böhranların aradan qaldırılması imkanları vergi və pul-kredit siyasətinin qarşılıq əlaqələrindən çox asılıdır. Bu ölkələr tərəfindən qəbul edilən antiböhran proqramları işgüzar aktivliyi artırılmasının bir neçə əsas mexanizmini nəzərdə tutur:

- *Tələb və təklifin stimullaşdırılması (istehlak bazarının genişləndirilməsi, bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, vergi siyasətinin liberallaşdırılması, sosial xidmət sferasının inkişafı və s.)*

- *Bank kapitalının restrukturizasiyası da daxil olmaqla bank sferasının kreditqabiliyyətinin yüksəldilməsi, KOS-ların maliyyələşməsi üzrə şəraitin yaxşılaşdırılmasını, banklara əlavə dövlət zəmanətinin verilməsini nəzərdə tutan tədbirlərin görülməsi*
- *Məşğulluğun sosial baxımdan təhlükəsiz həddinin qorunması məqsədilə dəstəklənməsi, müəssisələrə tam olmayan iş günü üçün işçilərin tam əmək haqlarının saxlanması üçün subsidiyalar ayırması*
- *Əmək bazarının dəstəklənməsi tədbirləri (əmək haqqı fonduna vergilərin azaldılması, sosial təminat fonduna ayırmaların azaldılması, işsizlərə müvəqqəti yardım proqramının genişləndirilməsi, mütəxəssislərin peşəkar hazırlığı və yenidən hazırlığı mərkəzləri şəbəkəsinin genişlənməsi)*

Cədvəldən görünür ki, ölkələrin əksəriyyəti KOS-lar üçün kredit zəmanətləri sisteminin yaradılmasına və inkişafına üstünlük verirlər. İtaliya, Fransa, Niderlan, Avstraliya və Kanada aktiv şəkildə KOS-lara maliyyə dəstəyinin geniş kompleks tədbirlərini tətbiq edirlər.

Almaniyada antiböhran tədbirləri çərçivəsində KOS-lara dəstək məqsədilə KfW bankı vasitəsilə kreditləşmənin artırılması və kreditlər üzrə zəmanətin təqdim edilməsi siyasəti həyata keçirdi. **Çində** KOS-larla işləyən bankların bölmələrinin və zəmanət verən fondların açılmasının stimullaşdırıldı, KOS-lara verilən kreditlər üzrə "pis" borcların yolverilən həddi artırıldı. **Böyük Britaniyada** kiçik biznes subyektlərinin kreditə əlçatanlığının artırılması üçün "Kredit vasitəçisi" agentliyinin yaradılması, ƏDV-nin 2,5% azaldılması, işçi heyəti 250 nəfəri ötməyən şirkətlərə kredit zəmanətinin verilməsi tədbirləri görüldü.

ABS-da tivlərin alınması TALF (The Term Asset-Backed Securities Loan Facility) proqramı (müəyyən növ istiqrazlarla təmin edilən aktivlərin alınması), vergilərin azaldılması, bəzi növ istiqrazlar üzrə zəmanətin artırılması və onlardan istifadəyə görə tarifin azaldılması, daha çox tələbat olan kredit növləri üzrə maksimum limitin artırılması, kiçik biznes müəssisələri ilə icbari dövlət müqavilələrinin bağlanması (dəstək proqramı vəsaitlərinin 25%-dən çoxu kiçik bizneslə müqaviləyə yönəldilib)

Fransada biznesin dəstəklənməsi məqsədilə 2008-ci ildə qəbul edilən birinci antiböhran tədbirlər paketinin dəyəri 175 milyard avro olub. Parlament və Milli Yığıncaq tərəfindən nəzarət olunan Strateji Investisiya Fondu yaradılıb. Onun əsas funksiyası strateji vacib müəssisələrin səhmlərinin alınmasına, onların aktivlərinin xarici şirkətlər tərəfindən "udulmaqdan" müdafiə etmək, zəruri vəsaitlərin maliyyə sektorundan sənayeyə yönəldilməsini təmin etməkdir. Bundan başqa biznesin dəstəklənməsi üçün şirkətlərin yerli vergi olan professional vergidən (*taxe professionnelle*) azad edilməsi,

investisiyalara tətbiq edilən korporativ vergilərin bir müddətə ləğv edilməsi barədə qərar verilib. 26,5 milyard avro dəyərində olan ikinci antiböhran planına şirkətlərin likvidliyinin təmin edilməsi (vergi tətili və vergi kreditləri, üç il müddətə büdcə qarşısında borcların ödənilməsinə müöhlətin verilməsi, investisiyaya əlavə vəsaitin verilməsi, faizsiz kreditlərin verilməsinin iki dəfə artırılması (11,1 milyard avro), bir sıra iri dövlət şirkətlərinə vəsaitlərin verilməsi) daxildir.

İtaliyada 2008-ci ildə 16 milyard avro məbləğində infrastrukturun inkişafı proqramı hazırlanıb və güzəştli amortizasiya sxemi təklif edilib. 2009-cu ilin fevralında antiböhran tədbirlərinin güclənməsinə yönəlik dekret qəbul edilib və müəssisələrin vergi bazasının yumşaldılmasına, 1,3 milyard avro KOS-lara dəstək üçün zəmanət fonduna istiqamətlənib.

Latviyada iqtisadi böhranla mübarizə çərçivəsində 2009-cu ilin yanvarından standart ƏDV-ni 18%-dən 21%-ə, uşaq yeməkləri, dərman ləvazimatları, elektrik, istilik sistemləri və ictimai nəqliyyat sektorlarında 5%-dən 10%-ə, digər sahələrdə (qəzetlər, kitablar, kabel televiziya, su təminatı, tullantıların daşınması, mehmanxana və s.) isə 5%-dən 21%-ə qaldırılıb. Eyni zamanda gəlir vergisi 25%-dən 23%-ə endirilib

ABŞ və Avropa ölkələrində iqtisadi böhranı 2008-2009-cu illərdə dünyanı bürümüş qlobal maliyyə böhranından qaynaqlanırdısa, neft ölkələrində, o cümlədən Rusiya və Qazaxıstan kimi ölkələrdəki böhran 2014-ci ilin sonlarından başlayaraq dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşmasının səbəbi idi. İqtisadiyyatın neftdən asılılığı yüksək səviyyədə olması, qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı neft gəlirlərinin azalması fonunda makroiqtisadi sabitliyi təhlükə altında qoydu.

Rusiyada 2015-ci ilin yanvarında qəbul edilmiş 2015-2016-cı illər üçün antiböhran planında bir sıra tədbirlər, o cümlədən devalvasiyadan zərər çəkmiş KOS-ların dəstəklənməsi üçün tədbirlər nəzərdə tutulub:

- İdxalı əvəzləyici və qeyri-xammal, o cümlədən yüksək texnoloji malların ixracını dəstəkləmək
- Maliyyə və inzibati xərcləri azaltmaq hesabına kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək
- Bank sektorunun dayanıqlığının artırılması və sistem əhəmiyyətli problemləli təşkilatların sağlamlaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması

Rusiyada 2015-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə biznesin inkişafı üzrə 11 tapşırıq imzalayıb²²: **1)** Kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi və inkişafı üzrə vahid institut yaradılır. Bu institut Kredit Zəmanəti Agentliyi və Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi Bankının bazasında səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. **2)** Fiziki şəxslər üçün vergi patent mexanizmi tətbiq edilir və dövlət mülkiyyətindəki icarəyə

²² «Стратегии бизнеса» электронный научно-экономический журнал. № 1(19)2016. Развитие малого бизнеса в России в условиях кризиса

götürülmüş obyektlərin alışına tətbiq edilən güzəşt müddəti 1 iyul 2018-ci il tarixinə kimi uzadılır. **3)** Biznesə dövlət dəstəyi məqsədilə KOS-ların vahid reyestrinin yaradılması. Biznesə dövlət dəstəyi reyestri yaradılır. **4)** Tikinti layihələri üzrə razılaşdırılmaların azaldılması və vergi güzəştərinin artırılması. **5)** İqtisadi cinayətkarlıq üzrə cinayət işinin qaldırılması üçün meyarların (zərərin həcm səviyyəsinin artırılması və s.) yumşaldılması. **6)** Kərküzarlığın sadələşdirilməsi, kredit məbləğinin yolverilən artırılması və mobil uçotunun tətbiqi. **7)** Biznes üçün ödənişlərin sayının azaldılması. **8)** Kiçik biznes sferasında məşğulluğun artırılması. **9)** Biznesdə əsassız yoxlamaların dayandırılması. **10)** Kiçik və orta biznesin dövlət satınalmalarına buraxılması. **11)** Əmlak vergisi üzrə artımını qarşısını almaq, mərkəzi büdcədən regional büdcəyə yönəldilən patent vergilərindən daxilolmalar hesabına regionlarda biznesin inkişafının maliyyələşdirilməsi, regionlarda bürokratik maneələrin aradan qaldırılması

Qazaxıstanda hökumət və Milli Bank 2016-2018-ci illərdə iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin olunması üçün antiböhran Fəaliyyət Planı²³ qəbul edib. Fəaliyyət Planı 2 əsas istiqaməti, 7 alt-istiqaməti nəzərdə tutur:

Maliyyə sektorunun sabitləşməsi çərçivəsində inflyasiya səviyyəsinin cilovlamaq üçün uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsinin çevik mexanizmlərinin qəbulu, Problemlı kreditlər üzrə Fondun müstəqilliyinin artırılması, iqtisadiyyatda dollarlaşmanın azaldılması üçün əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, korporativ qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Büdcə siyasətinin optimallaşdırılması çərçivəsində büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və xərclərinin optimallaşdırılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi (Vergi və Gömrük məcəllələrinin birləşdirilməsi. ƏDV-nin satış vergisi ilə əvəzləşdirilməsi, vergi rejimlərinin 3 səviyyədə (ümumi, fərdi sahibkarlar üçün patent, KOS-lar üçün xüsusi vergi rejimi) optimallaşdırılması, qeyri-effektiv vergi güzəştlərinin ləğvi)

İqtisadiyyatın real sektorunun dəstəklənməsi üçün Fəaliyyət Planında sistem əhəmiyyətli və iri yerli istehsalçı şirkətləri ilə uzumüddətli müqavilələrin və memorandumların bağlanması, KOS-ların kredit resursu ilə təmin edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması üçün kreditlər üzrə dərəcələrin qismən subsidiyalaşması.

---

²³ Антикризисный план действий Правительства РК и Национального Банка РК по обеспечению экономической и социальной стабильности на 2016-2018 годы. от 8 декабря 2015 года

Nəticə və təkliflər

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi böhran zamanı dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi artır. Belə şəraitdə hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın real sektorunu dəstəkləməkdir. Böhranın mənfi təsiri ilk növbədə maliyyə sektorunu vurur, sonra isə real sektora sirayət edir. Ona görə də hökumətlər böhranın ilk mərhələsində əsas diqqəti maliyyə sektoruna yönəldir, monetar siyasətdə korrektələr edir, ölkənin fiskal siyasət vasitəsilə iqtisadi aktivliyi saxlamağa çalışırlar.

Formasından, xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq bütün böhranlar təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməsini diqqətə edir. 2008-2009-cu ildə baş verən qlobal böhranı mənbəyini maliyyə sektoru idisə, Azərbaycanın da hazırda üzləşdiyi böhran dünya əmtəə bazarlarındakı ucuzlaşmadan qaynaqlanır. Neftin ucuzlaşması neft gəlirlərindən asılı olan iqtisadiyyatlar üçün çətinliklər yaradıb. Araşdırmalar göstərir ki, böhranın dərinliyi ilə iqtisadiyyatın şaxələnmə səviyyəsi arasında asılılıq var. İqtisadiyyatı şaxələnməmiş ölkələr (Norveç, Kanada, qismən Rusiya) neftin ucuzlaşmasının mənfi təsirlərinə qarşı daha dözümlüdürlər. İqtisadiyyatı, xüsusən də ixracı neft gəlirləri üzərində qurulan ölkələr isə (Venesuela, Azərbaycan, türkmənistan) ağır çətin dövrlərini yaşayırlar. Neft ixracatçıları olan ölkələrdə böhranın maliyyə sektoruna təsiri milli valyutaların devalvasiyası vasitəsilə baş verir. Devalvasiya əvvəlcə maliyyə sektoruna, sonra isə real sektora zərbə vurur. Bankların bağlanması, kredit şərtlərini sərtləşdirmələri, kreditlərin geri qaytarılması çətinlikləri sonda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına əlçatanlılığını məhdudlaşdırır.

Xarici ölkələrdə böhran zamanı qəbul edilmiş təxirəsalınmaz tədbirlər planında əsas diqqət böhranın, o cümlədən devalvasiyanın sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığa mənfi təsirinin minimuma endirilməsinə yönəldilir. Bu tədbirlər bir qayda olaraq aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ucuz və güzəştli şərtlərlə kredit resurslarına əlçatanlılığının artırılması
- Sahibkarlığa, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi
- İxracın stimullaşdırılması proqramları
- Dövlət tərəfindən müxtəlif maliyyə yardımlarının edilməsi
- Tələbin stimullaşdırılması

ABŞ, Avropa və Yaponiyada böhran zamanı biznesin qorunması üçün hökumət tələbin stimullaşdırılması siyasətini həyata keçirməyə üstünlük verdi. Mərkəzi Banklar tərəfindən QE proqramı həyata keçirildi və əlavə pul çapı vasitəsilə iqtisadiyyatın pulla

təminatı səviyyəsi artırıldı. Bununla sahibkarlıq subyektləri daha ucuz kredit resursları ilə təmin edildi. Neft iqtisadiyyatı malik ölkələrdə isə dövlət siyasəti fərqli oldu. Rusiya və Qazaxıstan pul təminatını əvvəlki səviyyədə saxlasalar da Azərbaycan onu məhdudlaşdırmaq siyasəti yürütdü. Ancaq buna baxmayaraq hər üç ölkə böhrandan çıxmaq üçün bir sıra analogi addımlar (üzən məzənnəyə keçid, pul-kredit siyasətini sərtləşdirilməsi, büdcə konsolidasiyası və s.) atdılar. Azərbaycanla müqayisədə digər iki ölkədə iqtisadiyyatın dollarlaşması, inflyasiya səviyyəsi nisbətən aşağı düşsə də iqtisadi aktivliyi əvvəlki səviyyəyə qaldırmaq mümkün olmadı.

Azərbaycanda antiböhran proqramı olaraq "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri" qəbul edilib. Bu yol xəritələrindən biri də "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"dir. Yol Xəritəsi qarşısına iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı təmin etmək hədəfi qoyulub.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda baş vermiş devalvasiyanın biznesə mənfi təsirinin azaldılması üçün dövlət siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərdə qurulması məqsədəuyğun olardı:

Əksdollarlaşma siyasətinin həyata keçirilməsi:

Hökumət Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Əksdollarlaşma Strategiyası hazırlanmalı və həmin sənəd çərçivəsində aşağıdakı tədbirləri reallaşdırmalıdır:

- Kapital bazarının inkişaf etdirilməsi, bank sektorunun liberallaşdırılması və rəqabətin gücləndirilməsi
- Alternativ maliyyə alətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, o cümlədən milli valyutada buraxılan dövlət istiqrazlarının inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilməsi
- Xarici valyutada olan əmanətlərə dair tələblərin sərtləşdirilməsi (*məcburi ehtiyat normalarının 1%-dən 3%-ə artırılması, əmanətlərdən əldə edilən gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi*)
- Milli valyutada olan əmanətlərin stimullaşdırılması (*əmanətlərin sığortalanma faizlərinin 15%-dən 18%-ə qaldırılması*)
- Manat əmanətlərini kəskin məzənnə dəyişiklikliyindən sığortalamağa imkan verən indeksləşmə mexanizminin yaradılması
- İstehlak və mikro kreditlərinin illik faiz dərəcələrinə tətbiq edilən tavanın (uyğun olaraq 29% və 25%) ləğv edilməsi

- Xarici valyutada olan istehlak kreditlərinin milli valyutaya konvertasiyası imkanlarının araşdırılması və banklara tövsiyə edilməsi
- Mərkəzi Bank tərəfindən banklara milli valyutada məqsədli kreditlərinin verilməsi
- Mərkəzi Bankın nəzdində Problemlı Kreditlər üzrə Fondun yaradılması (*Fond banklara uzun müddətə, aşağı faizlə yerləşdiriyi depozitlər hesabına dollar kreditlərinin manata konvertasiyası təmin edilir*)

Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resurslarına əlçaanlığının artırılması:

- 2017-2021-ci illəri əhatə edən Kiçik və orta sahibkarlığa Dəstək Dövlət Proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi
- Qanunvericilikdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə mikromüəssisələr anlayışının daxil edilməsi
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin yalnız mikro, kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinə keçirilməsi
- Azərbaycanda dövlətin yaxından iştirakı ilə ixtisaslaşdırılmış sahə banklarının yaradılması. Məsələn, Aqrar İnkişaf Bankı, İxrac Bankı, İnvestisiya Bankı və s.
- KOS-lara verilən kreditlərinin sığortalanması və təminatı fondunun yaradılması və onun fəaliyyəti üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması
- Kredit qoyuluşunda tətbiq edilən daşınmaz əmlakın girov mexanizminin sadələşdirilməsi
- Daşınar əmlakın girov mexanizminin və dövlət reyestrinin yaradılmasını tənzimləyən "Təminatlı əqdlər haqqında" Qanunun qəbulu
- Son illər dünyada geniş yayılmış vençur maliyyələşməsinin inkişaf etdirmək, innovasiyalara istiqamətlənən investisiyaları stimullaşdırmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi. Bunun üçün "Vençur fondları haqqında" qanun qəbulu və "İnvestisiya fondları haqqında" qanuna dəyişiklik nəzərdə tutula bilər.
- Kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün hökumət tərəfindən mikromaliyyələşmə proqramının həyata keçirilməsi, franşayzing, faktoring, lizing kimi xidmətlərin geniş vüsət alması üçün güzəştlər sisteminin və normativ aktların hazırlanmasının təmin etmək.

Sahibkarlıq subyektləri üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi:

- Nağdsız ödənişlərə keçidin sürətləndirilməsi üçün nağdsız əməliyyatlara vergi güzəştlərinin tətbiqi. Sahibkarlığa tətbiq edilən sadələşdirilmiş verginin faiz

dərəcəsinin 6%-dən 4%-ə qədər endirilməsi sahibkarları naqdsız ödənişə stimullaşdırma bilər

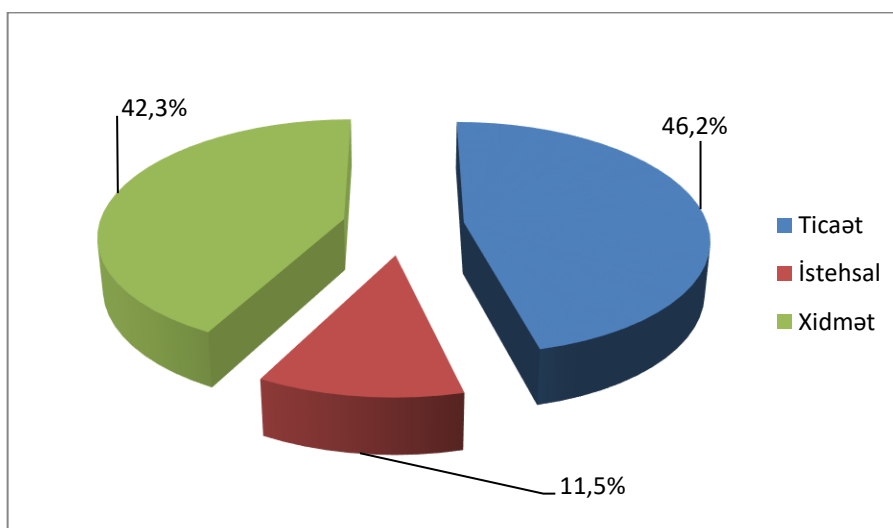
- Mikromüəssisələrin bütünlükdə sabit vergi sistemə keçidinin təmin edilməsi
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin dövlət satınalmalarına cəlb edilməsi
- Sahibkarların vergi yükünün azaldılması üçün sosial sığorta ayırmalarının faiz dərəcəsinin 22%+3% sistemində 15%+10% sistemə keçidinin təmin edilməsi

SORĞUNUN TƏHLİLİ

Devalvasiyanın sahibkarlıq subyektlərinə təsirini qiymətləndirmək üçün sahibkarkar arasında virtual sorğu aparılıb. Sorğu dünyada internet üzərindən onlayn sorğu keçirilməsi üzrə məşhur olan **SurveyMonkey proqramı** texniki dəstəyi vasitəsilə aparılıb. Sorğu sualları facebook və twitter sosial şəbəkəsinə yerləşdirilib, respondentlərin anonim şəkildə daxil olaraq sualları səmimi cavablandırmasına imkan yaradılıb.

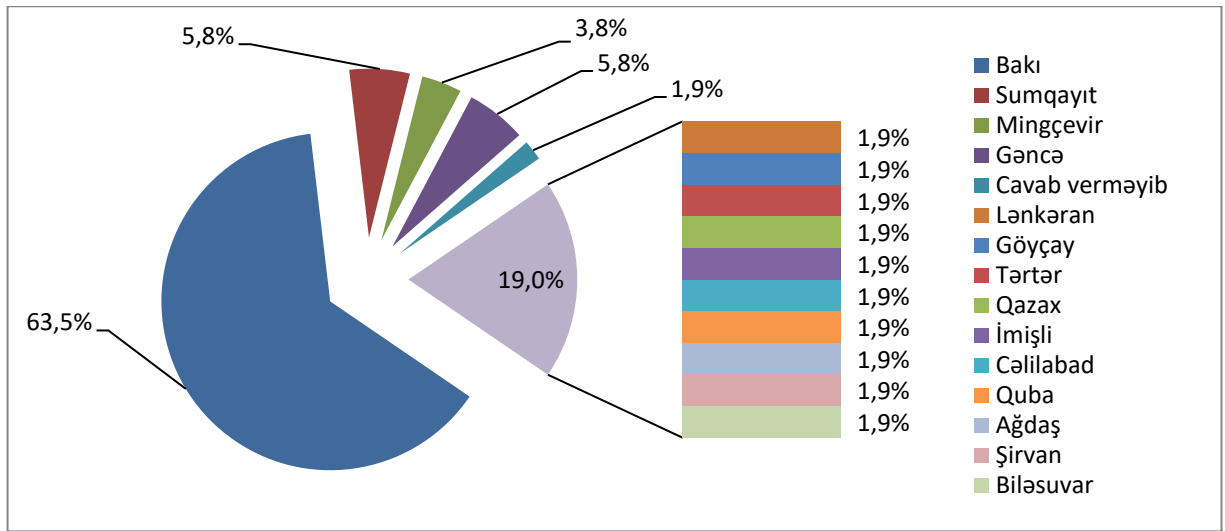
Sorğuya ümumilikdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarını və fəaliyyət sferasını təmsil edən 52 respondent-sahibkar qatılıb.

Respondentlərin 46,2%-i ticarəti, 42,3%-i xidməti, 11,5%-i istehsal sahəsini təmsil edib. (Qrafik 1)

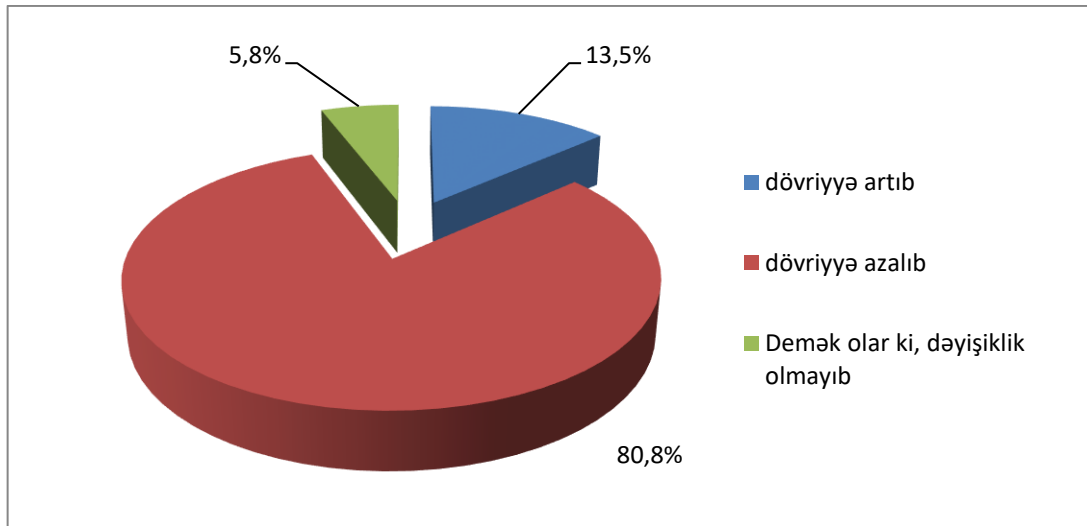
Qrafik 1. Fəaliyyət sahəsi

Sorğu aparılanda təkcə paytaxt deyil, regionları təmsil edən sahibkarların da rəyini öyrənmək nəzərdə tutulub. Sorğu nəticələrinin analizi göstərir ki, respondentlərin böyük hissəsini (63,5%) Bakı şəhərini təmsil edən sahibkarlardır. Rəyi soruşulanların 5,8%-ni Sumqayıt və Gəncə, 3,8%-ni Mingəçevir kimi şəhərlərin sahibkarları təşkil edib. Respondentlərin 19%-ni region sahibkarlarından ibarət olub. Region olaraq Lənkəran, Göyçay, Tərtər, Qazax, İmişli, Cəlilabad, Quba, Ağdaş, Şirvan, Biləsuvar təmsilçiləri olublar. Sorğuda iştirak edən sahibkarların 1,9%-i fəaliyyət göstərdiyi regionu göstərməyib. (Qrafik 2)

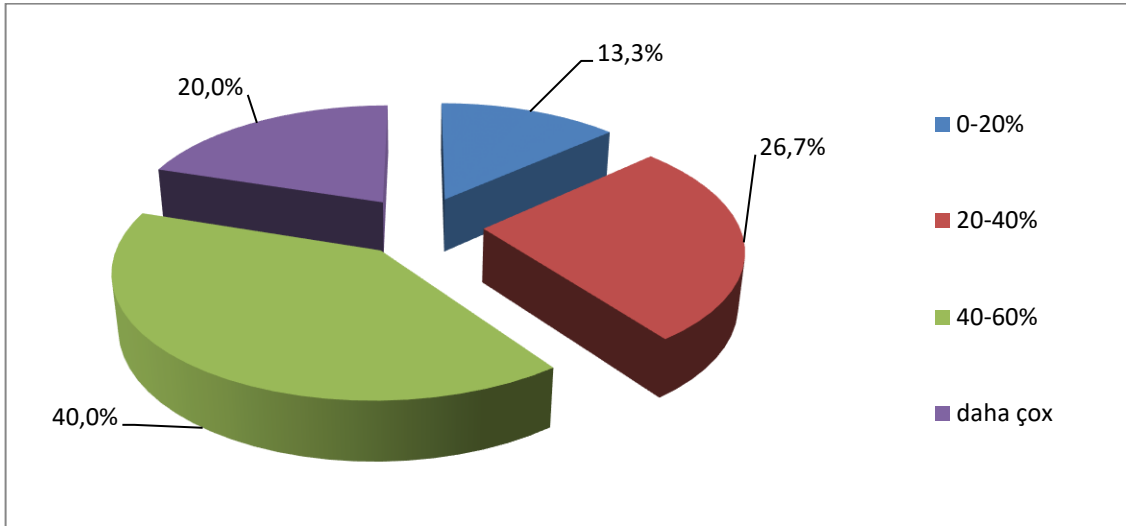
Qrafik 2. Respondentlərin fəaliyyət yeri

2014-cü illə müqayisədə 2016-cı ildə orta aylıq dövriyyənin necə dəyişdiyini öyrənmək üçün respondentlərə ünvanlanmış sorğuya verilmiş cavab variantlarından məlum olur ki, rəyi soruşulanların 80,8%-nin *dövriyyəsi azalıb*. Respondentlərin 13,5%-i isə *dövriyyələrinin artdığını* qeyd ediblər. Sahibkarların 5,8%-i *dövriyyələrində ciddi dəyişiklik olmadığı* qənaətindədirlər. (Qrafik 3)

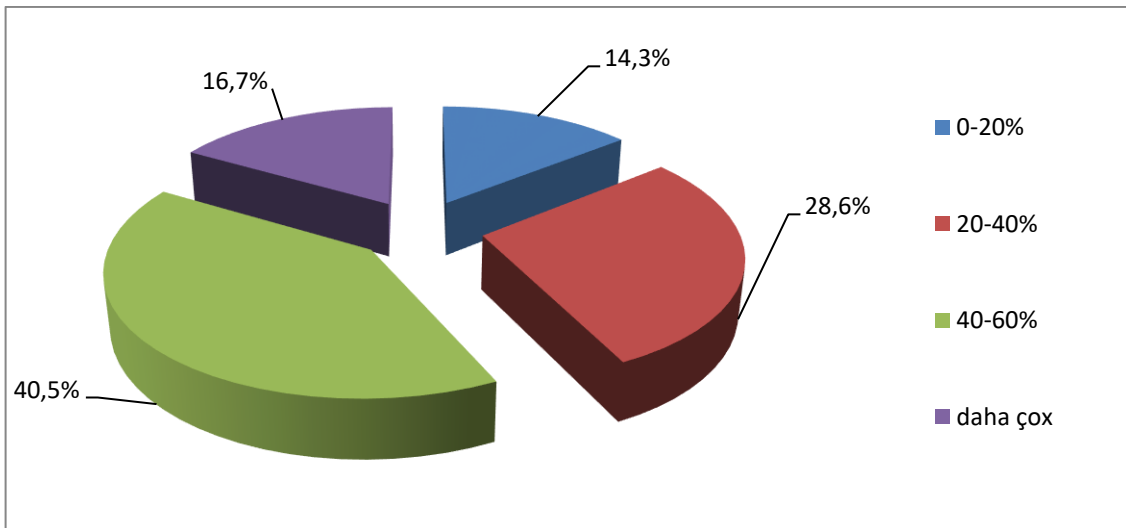
Qrafik 3. Orta aylıq dövriyyənin dəyişməsi

Dövriyyənin azalma səviyyəsini ölçmək üçün verilən suallara cavablar göstərir ki, sahibkarların itkiləri kifayət qədər yüksək olub. Dövriyyəsi azalan sahibkarların 40%-i qeyd edib ki, orta aylıq dövriyyələri 40-60% azalıb. Respondentlərin hətta 20%-nin itkisi 60%-dən də çox olub. Sorğu iştirakçılarının 13,3%-i dövriyyələrinin 20%-ə qədər azaldığını göstəriblər. 26,7% respondentin orta aylıq dövriyyəsi 20-40% civarında azalıb. (Qrafik 3)

Qrafik 4. Orta aylıq dövriyyənin azalması həddi

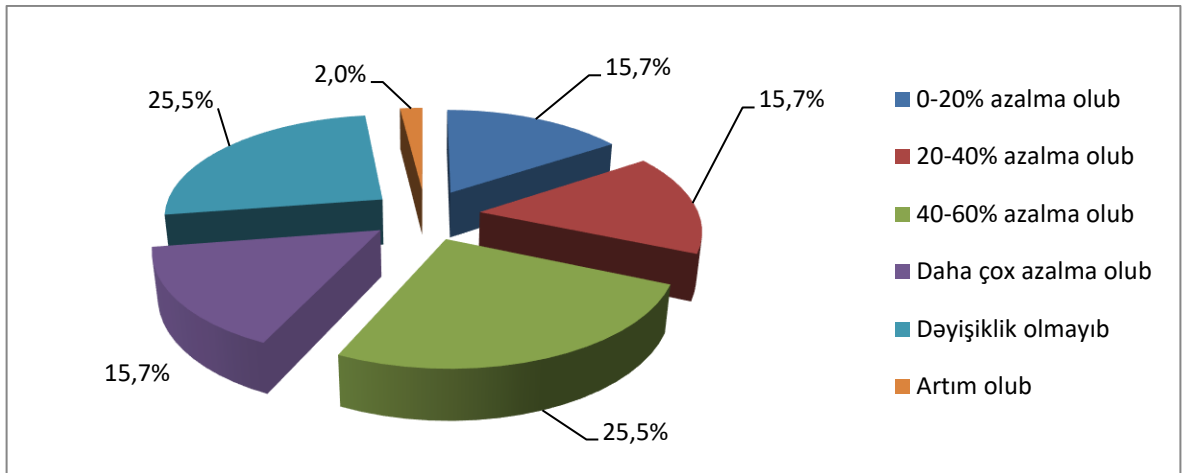
Devalvasiya sahibkarlıq subyektlərinin dövriyyəsinə tək cə dəyər ifadəsində azaltmayıb, eyni zamanda natural ifadə də azaldı. Natural ifadədə azalma dəyər ifadəsində azalma ilə uyğunluq təşkil edib. Respondentlərin 40,5%-inin fikrincə, onların istehsal etdikləri və ya satdıqları məhsulların orta aylıq həcmi 40-60% intervalında azalıb. 28,6% respondentdə bu göstərici 20-40% azalıb. Rəyi soruşulanların 14,3%-nin fiziki dövriyyəsi 20%-ə qədər azalıb. 16,7% respondentdə isə bu azalma 60%-dən də çox olub. (Qrafik 4)

Qrafik 4. Orta aylıq dövriyyənin azalması həddi

Orta aylıq dövriyyənin fiziki həcmi və dəyərində dəyişiklik sahibkarlıq subyektinin kadr heyətinin sayına da təsir edir. Bu baxımdan növbəti sual işçilərinin sayındakı dəyişikliklə bağlı idi. (Qrafik 5)

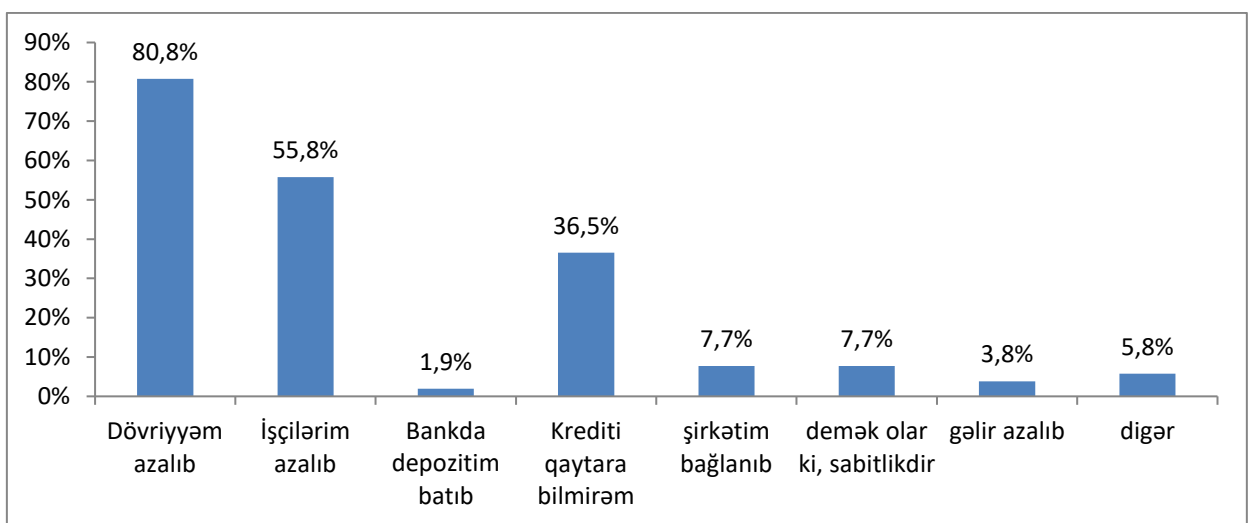

Qrafik 5. İşçilərin sayının dəyişməsi

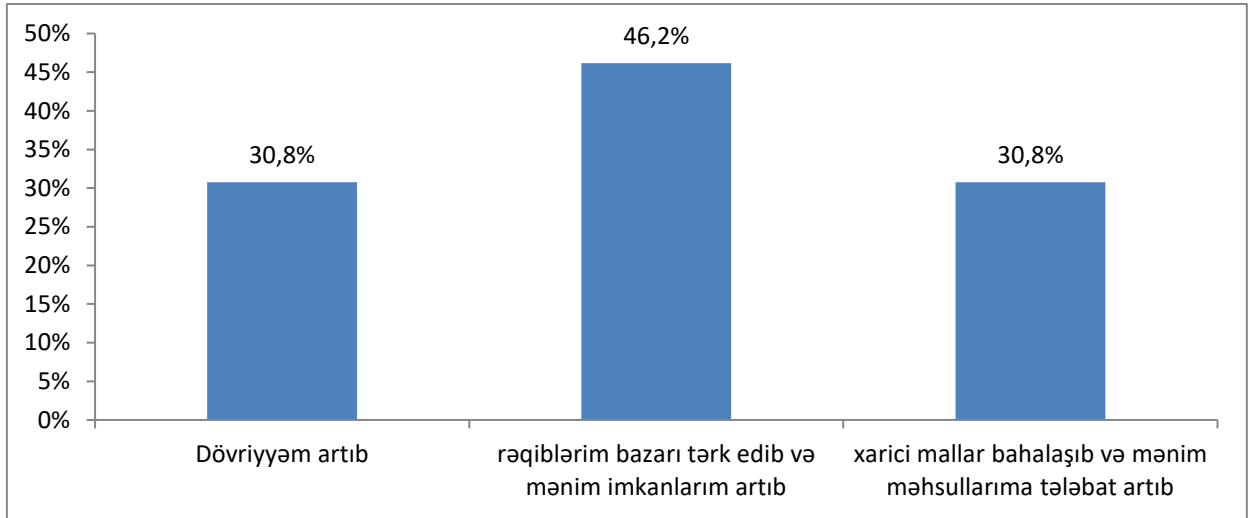
Cavabların təhlili göstərir ki, işçi heyətinin ixtisarı respondentlərin çoxunda baş verib. Sorğu iştirakçılarının 72,6%-də işçi ixtisarını aparmaq məcburiyyətində qalıb. Respondentlərin təxminən ¼-i heç bir dəyişiklik olmadığını bildirib. Respondentlərin hətta 2%-ində artım qeydə alınıb. Rəyi soruşulanların 15,7%-də işçi ixtisarı 20%-ə qədər, bir o qədər respondent də 40%-ə qədər ixtisar etmək məcburiyyətində qalıb. Sahibkarların ¼-ində azalma 60%-ə qədər olub. 15,7% respondentdə isə işçi ixtisarı 60%-dən də çox olub. (Qrafik 5)

Respondentlərə devalvasiyanın biznesə mənfi təsirini qiymətləndirmək üçün verilən sualın cavabı göstərir ki, əsas zərbə dövriyyəyə vurub. Respondentlərin 80,8%-i dövriyyənin azalmasını mənfi təsir kimi qeyd edib. İkinci əsas zərər qismində işçilərin ixtisarı (55,8%) göstərilib. (Qrafik 6)

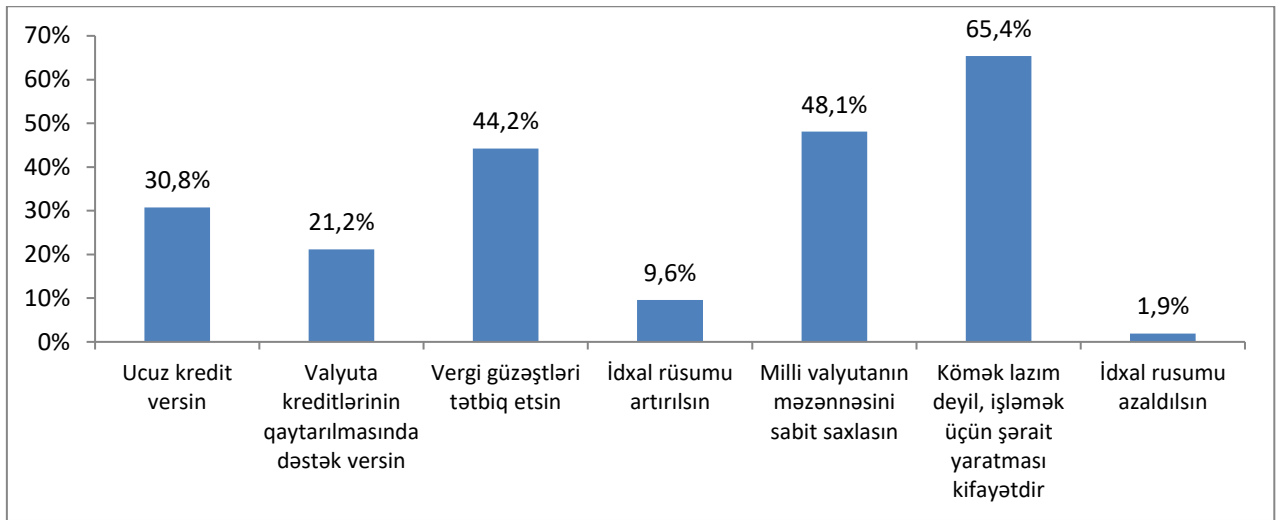
Qrafik 6. Devalvasiyanın şirkətə mənfi təsiri

Milli valyutanın ucuzlaşmasının yaratdığı əsas problemlərdən biri xarici valyutada götürülən kreditlərin aylıq ödənişlərinin kəskin artması olub. Sorğu cavablarından da aydın olur ki, respondentlərin 36,5%-i *kredit qaytara bilməməklərindən* şikayətləniblər. Devalvasiya nəticəsində *şirkəti bağlananlar* da (7,7%) olub. Bankların bağlanması bəzi sahibkarların depozitlərinin taleyinin sual altında qalmasına gətirib çıxarıb. Respondentlərin 1,9%-i *bankdakı depozitlərinin batdığını* qeyd edib. Sorğuda iştirak edən sahibkarların az bir hissəsi (7,7%) devalvasiyanın ona *zərər vurmadiğı* qənaətindədir. **(Qrafik 6)**

Qrafik 7. Devalvasiyanın şirkətə müsbət təsiri

Devalvasiya bir qrup sahibkara mənfi təsir etsə də manatın ucuzlaşmasından faydalananlar da var. Sorğuda iştirak edən respondentlərin bir hissəsi müsbət təsir olduğunu qeyd ediblər. Cavablardan məlum olur ki, devalvasiyanın onun biznesinə müsbət təsir etdiyini iddia edən respondentlərin 46,2%-i *rəqiblərinin bazarı tərk etdiyini və buna görə də imkanlarının artdığını* qeyd edib. Respondentlərin 30,8%-i dövriyyəsinin artması qənaətindədir. 30,8% respondent isə devalvasiyanın faydası olaraq *xarici malların bahalaşmasını və onun mallarına tələbatın artmasını* göstərib. **(Qrafik 7)**

Qrafik 8. Sahibkarların dövlətdən gözləntiləri

Sonda devalvasiyanın vurduğu zərəri aradan qaldırmaq üçün respondentlərə dövlətdən gözləntilərinin və dövlətin dəstəyinin nədən ibarət olduğu barədə sual da ünvanlanmışdı. Sorğu iştirakçılarının 65,4%-i dövlətin *köməyinə ehtiyac olmadığını, işləmək üçün sadəcə şərait yaratmasının kifayət olduğunu* qeyd ediblər. respondentlərin təxminən yarısı (48,1%) *milli valyutanın sabitliyinin vacib olduğunu* göstəriblər. Rəyi soruşulanların 44,2%-i *vergi güzəştlərini*, 30,8%-i *ucuz kreditin verilməsini* istəyiblər. Bundan başqa *idxal rüsumlarının artırılmasını* (9,6%) və *azaldılmasını* (1,9%) istəyən respondentlər də olub.

(Qrafik 8)